УДК 81'42(075.8**) сборник научных статей магистрантов**

АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Досова А.Т. - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты

Бажирова Ш.Р. - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті Әлеуметтік-гуманитарлық факультетінің «Филология: қазақ тілі» мамандығының 1 курс магистранты

Мақалада ұлы Абай бар өмірін халқын адамгершілікке үндеумен өткендігі айтылады. Абай алдымен адамға ақыл, қайрат, жүрек, имандылық қажеттігін айтады. Адам мәселесі – әдебиетте, философияда, психологияда және басқа да салаларда толық шешімін таппаған іргелі тақырып. Гуманист атаулы ғалымдардың бәрі де бұл дүниедегі асылдың асылы, ең бағалысы адам деп қарайды. Сол адамның бойында қалыптасатын мінез – құлықтың ең басты сипаты неден тұрмақ деген сұраққа әр заман ойшылдары өзі жасаған заман талабына орай жауап беруге ұмтылған.

В статье говорится, что великий Абай в своих призведениях доносит до человечества, что именно честный труд, светлый ум и теплое сердце украшают человека. Самые высокие человеческие достоинства, самое высокое понятие нравственности он связывал с просвещением народа и свободой творческого духа.

The article says that the great Abay in their Artwork brings to humanity that it is honest work , a bright mind and a warm heart decorated man. The highest human dignity, the highest concept of morality he connected with the education of the people and freedom of the creative spirit

Абай – ұлы тұлға. Ахмет Байтұрсынұлының әзі «Абай – қазақтың бас ақыны» деп тегін айтпаған болар. Ғалым, ойшыл, әдебиеттанушы М.Әуезов: «Абай адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қойды»,- деген. Абайдың бар өмірі халқын адамгершілікке үндеумен өткен. Белігілі ғалым Мақсат Әліпханов өзінің бір мақаласында: «Абай – адамгершілікті жүйелі жырлаған ақын»,- деп жоғары баға берген. Абайдың «толық адамы», «кемел адамы» деген тақырыпты қозғағанда, адамгершілік тақырыбына тоқталмай өту мүмкін емес. Адам мәселесі – әдебиетте, философияда, психологияда және т.б. салаларда толық шешімін таппаған іргелі тақырып. Қазақтың ұлы данышпаны Абай «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» деген қанатты сөз қалдырған. Адамның «адам» болып қалыптасуы туғаннан басталады. Бірақ, адам мен Абай айтқан «толық адам» деген екі түрлі ұғым. Абайдың «толық адамын», «кемел адамын» зерттеу барысында 17 қара сөзі мен «Әуелде бір суық мұз - ақыл зерек» деген әлеңдерінен бастау алады. Абайдың пікірінше, «толық адамға» тән қасиеттердің көрінісі төмендегідей: 1) Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстау; 2) Иманды болу: ««Иман деген – Алла табарака уа тағаланың шәриксиз, ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уа әр түрлі бізге пайғамбарымыз саллаллаһу ғалайһи уәсәлләм арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын ұсынып, иланбақ». Аллаға шын жүректен сену. 3) «Имани гүл»: 1) Алланы сүю; 2) «Бауырым» деп адамзаттың бәрін сүю; 3) Әділеттілікті сүю; 4) Үш сипатты қалыптастыру: «ақыл, рақым, әділет», яғни «жәуанмәртлік»; 5) Ғылым – білімді үйрену. Абайдың ойынша, адамның ақылдылығы, тәрбиелігі, саналығы дүниені зерттеумен оның ішкі сырын білумен тығыз байланысты. Қоршаған ортаны тану, ақиқатты білу, ғылымды меңгеру оның пікірінше адамға тән қасиет. Абайдың «толық адамды» 4 топқа бөліп қарастырған: 1) Кәміл мұсылмандар 2) Хакімдер 3) Әулиелер 4) Пайғамбарлар. Әрбіреуінің әзіндік ерекшеліктерін көрсеткен [1, 292].

Абайдағы толық адам туралы ойдың о бастағы тәркіні «Ғылым таппай мақтанба» (1886) әлеңінен бастау алып, жыл әткен сайын қорлана, күрделене түсетіні бар. Гуманист атаулы ғалымдардың бәрі де бұл дүниедегі асылдың асылы, ең бағалысы адам деп қарайды. Сол адамның бойында қалыптасатын мінез – құлықтың ең басты сипаты неден тұрмақ деген сұраққа әр заман ойшылдары өзі жасаған заман талабына орай жауап беруге ұмтылған. Адам болу туралы ой – танымына орай «Ғылым таппай мақтанба» әлеңінде кәп нәрсенің тәркінінен хабар беруі себепті, М.Әуезов ол әлеңді «Абайдың, әсіресе, кәп ой қорытып айтқан мағыналы және программдық бір әлеңі», - деп ерекше мән бере бағалауында

үлкен сыр жатыр. Абайдың: Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз, - деп адам бойындағы, мінез – құлқындағы қарама – қарсы ұғымдардың сырын 7 – қарасөзінде айтылатын «жанның тамағы» дейтін пәлсапалық мағынасы бар ұғыммен салыстыра отырып сырын ашсақ, кәп мәселенің тамырын дәп басамыз. Абай танымындағы «ханның тамағы» да жан қуаты арқылы біртіндеп қорланатын рухани байлықты меңзейді. Әйткені Абай «...құмарланып жиған қазынамызды кәбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді», - деп кәрсетуі арқылы әрбір талапкер жас өзінің дүниетанымының қалыптасу жолында жанның пайдалы тамағымен сусындауға саналы түрде бет бұрса ғана толық адам жолына түсе алмақ, болмаса жоқ деп кәрсетеді
[2,105].

Ақынның «бес нәрседен қашық бол» деп таңбалап отырғаны адамды аздыратын жанның зиянды тамақтары болып шығады. Адам болу туралы ойлар, әсіресе, ақынның қарасөздерінде молырақ таратылған. Ондағы «адам болу, адам, жарым адам, толық адам, адамның адамға, адамшылық, адамшылығының кәмалаттығы т.б. терминдік мәні бар сөздердің бәрі де толық адам жайлы пікірлермен сабақтасып жатады [3, 96-98]. Д.Орманбетовтің «Абайдың рухани мұрасы» атты еңбегінде Абай дүниетанымындағы «толық адам» сатылары кәрсетілген. Рухани жетілу сатысындағы «толық адамның» материалдық даму сатысындағы «адамнан» айырмашылығы неде? Әулиелер мен қарапайым адамдарды ажырату үшін және әркім өзінің рухани деңгейінін кәру үшін бұл айырмашылықтарды білу керек. Барлық жан иелерінің әрекеттерінде екі мақсат болады. Біріншісі, өзінің материалдық құмарлықтарын қанағаттандыру. Екіншісі, рухани құмарлықтарын қанағаттандыру. Абай біріншісін – «тән құмары» десе, екіншісін – «жан құмары» деп атайды, яғни Алла тағаланың разылығы үшін әрекет жасау. Бұдан білітініміз – іс-әрекет болып бөлінеді. Мысалы, хирург операция жасау үшін адам жүрегін пышақпен кесетін болса – бұл жақсы іс-әрекет. Себебі, ол адамның әмірін сақтау үшін арналған. Ал егер қылмыскер адамды әлтіру үшін жүрегіне пышық салса, бұл – жаман әрекет. Себебі, бұл –адамды әмірден айыру үшін жасалған. Осылай жасалу мақсатына байланысты іс-әрекет жаманжақсы болып бәлінеді. Сондықтан, бүкіл әмірдің мәнді не болмаса мәнсіз болуы адамның ісәрекетіндегі мақсатына, оның ниетіне байланысты. Толық адам сатысындағылар әмірін Алла тағалаға толық арнайды, ал адам сатысындағылар толық арнамайды. Олар әздеріне пайдасы болса Құдайды еске алып, оған ризалықтарын білдіреді, ал егер пайдасы болмаса оны ұмытып, әмір қызығымен кетеді. Сонымен, адам мен толық адамның арасындағы б і р і н ш і а й ы р м а ш ы л ы қ – адамдардың іс-әрекеттерінің мақсатында. Материалдық әрекет жасайтын адамның санасы дене деңгейінде, сондықтан ол әзін «денемін» деп санайды. Соған байланысты «менікі» - оның тәнімен байланысты отбасы бала-шаға, мал-мүлік, халық, Отан, тағы сол сияқты болып шеңбері кеңи береді. Рухани әрекеттегілердің санасы рухани деңгейде. Олар үшін «Мен» - жан, ал «менікі» - Алла тағала, яғни менің Жаратқан Ием. Толық адам сатысындағылардың басқалардан е к і н ш і а й ы р м а ш ы л ы ғ ы олардың әмірлерінің түпкі мақсатында. Толық адамдарда бірақ мақсат бар. Ол – Түп Иеге қайту. Ол үшін толық адамдар Абайдың «Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті» қағиданы берік ұстанып, Аллаға деген биік махаббатқа жетуге ұмтылады. Олар құлшылық жолындағылар. Себебі, біреуді жақсы кәру үшін оны сырттай біліп қою жеткіліксіз. Нағыз сүйіспеншілік қарым-қатынастан басталады. Сол сияқты Алла тағаланы ешуақытта ұмытпай, әруақытта естерінде ұстаушылар. Ү ш і н ш і а й ы р м а шы л ы қ. – Құдайға деген Абай кәрсеткен ынталы жүрек, шын кәңілдің тазалығында. Бұл олардың қасиеттерінің айырмашылығы. Т ә р т і н ш і айырмашылық – адам мен толық адамның негізгі қасиеттерінде. Материалдық сатыдағы «адамдардың» негізгі қасиеті – имандылық дәрежесімен әлшенеді. Соған байланысты олар түрлі жетілу деңгейінде болады. Ал рухани жетілу сатысындағы «толық адамдардың» негізгі қасиеті – Құдайға берілу, яғни Оған деген ынта жүрек пен шын кәңіл дәрежесімен әлшенеді. Яғни, рухани сатыға кәтерілу шарты – ынталы жүрек, шын кәңілмен Құдайға толық берілу. Сананың бұндай биік дәрежесі басқа сатыларда жоқ. Бұл сатыдағы толық адам әзінің іс-әрекетінде сырт кәзге ештеңені әзгертпеуі мүмкін. [3, 227-237]

Абай қазақтардың әткені мен бүгінін, болашағын, салт-дәстүрі мен рухани мәдениетін жетілдіру, жастарға адамгершілік тәрбие беру жолдарын тынымсыз ойлаумен әтті. Бүгінгі уақыттың талабына сай ой түйіндейтін болсақ, хакімнің ойлау мәдениеті қазақтың менталитеті, болмыс бітімі қандай, оған тән кемшіліктерді қалай жоюға болады деген сауалдар тәңірегінде әрбіді. Ол әзінің бүкіл болмысын, білімі мен әмірлік тәжірибесін, поэзия мен прозасын, ой-толғанысы мен философиясын адам бойынан таба білді. Ол кісілік қасиеті, білімі мен парасатын елдің қамын ғана емес, адамзаттың мақсатмүддесін ойлайтын, дүниеге әлем тұрғысынан қарайтын адамды тәрбиелеуге жұмсады. Ұлы данышпанды адам әмірінің мәні, тұрмыс тіршілігі мен болмысы, ар – намысы сияқты мәселелер ерекше толғандырды. Ол былай дейді: Әлсе әлер табиғат, адам әлмес, Ол бірақ қайтып келіп, ойнап күлмес, «мені» мен

«менікінің» айрылғанын, «әлді» деп ат қойыпты әнкей білмес.[1] Әйткені, қоғамдағы құбылыстар мен процесстердің әзегі адам болмысы болып табылады. Бұл жерде "мен‖ деген не, —менікі‖ деген не сауалдарына жауапты Абайдың әзінен табамыз. ‖Мен‖ дегеніміз ақыл мен жан. Екеуі де рухани түп негіз. —Менікі‖ деп сәзді тәнге қатысты айтып отыр. Абай адам баласының жаман-жақсы қасиеттеріне терең мән беріп, философиялық ой - толғауларында атап кәрсетеді. Отыз сегізінші сәзінде Абай: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек дейді. Әуелі надандық, екінші еріншектік, үшіншісі зұлымдық. Үш - ақ нәрсе адамның жақсы қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» [2]. Адам бойындағы осы үш қасиеттің басын қосып, оны үлкен әлеуметтік ізгі күшке айналдыратын ғылым деген қорытындыға келеді. Ол ғылымды үйреткенде, бақталастық, атақ – данқ үшін емес, айқын мақсатпен, білмек үшін үйрену керектігін баса айтады. Әйткені қай қоғамда болмасын, бақталастық адамды жаман жолға жетелейтіні рас. Абайдың пікірі бойынша адамгершілік нормалары мен принциптерін күнделікті әмір сүру тәсіліне айналдырған адамды ғана нағыз адам деп есептеуге болады. Сондықтан: —адам болам десеңіз, оған қайғы жесеңіз…‖ деп басталатын мына әлеңіне назар аударайық: Адам болам десеңіз Бес нәрсеге асық бол Бес нәрседен қашық бол Талап Еңбек Терең ой Қанағат Рақым Әсек Әтірік Мақатаншақ Еріншек Бекер мал шашпақ Бұл әлеңде Абай «адам болу» қағидасын үсынады. Бекер даурығып, әтірік айтып, жалқау болудың орнына әнер – білімнің арқасында әзіңнің орныңды тап дейді. Адам әміріне мән беретін, негізгі нәрсе әзінің бойындағы адамшылдықты жоймау. Бүкіл әмір бойында адамға лайықты әмір сүру. Бұл дүниеге адам болып келген соң, адам болып кету керек. Қандай жағдай болмасын адамдық қасиетті жоғалтып алмау, адамның басқа адамдар алдындағы жауапкершілігі. Ол адам тарапынан ерік-жігерді, қайратты қажет етеді. Отыз алтыншы қара сәзінде: «Ұяты күшті адамдар ұйқыдан тамақтан қалатұғыны да бар, хатта әзін - әзі әлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген адамның әз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен әз мойныңа салып, сәгіс қылған қысымның аты»,- дейді [3]. Ұлы ойшыл, адам бойындағы ұят пен иман мәселесін қозғайды. Бұл екі ұғым адам мен хайуанның ара жігін ажыратады. Адам хайуаннан, ақ жүректігімен адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленеді. Ұяты бар адам – иманды. Ойшыл Абай адамдық танымдағы ұяттың басымдығын сәз етіп тұр. Жиырма бесінші қара сәзінде: «Қарыны аш кісінің кәңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап – ішуге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уа әртүрлі бәлеге ұрлық зорлық, қулық сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатын нәрсе» деп ой түйіндейді[4]. Қоғам кәре алмаушылық, зұлымдық, қулық, сұмдықтан толық тазарғанда ғана бұл жаман қасиеттер, басқа да дәрекі мінез-құлықтар, тіпті адамға кәрсетілетін зорлық-зомбылықта жоғалады деп сенеді. Абайдың мына бір даналығына тоқталайықшы: «Адам баласын замана әсіреді, кімде кім жаман болса замандасының бәрі жазықты» [5]. Әр қара сәзінің ой толғауларын қарасақ, адам әзіне тән құндылықтарды қоғамда әмір сүру барысында жинақтайды екен. Уақыт, дәуір, қоғамдық орта адамды қалыптастыратын маңызды факторлар екенін Абайдың философиялық кәзқарастарынан толық анғарамыз. «Тәрбие тал бесіктен басталады» демей ме дана халқымыз. Әрқашан да білім мен тәрбие ажырамас бірге жүретін үрдіс. Абай адамды қалыптастыратын тәрбие деп бағалап, оған үлкен мән берген. «Адам ата – анадан туғанда есті болмайды: естіп, кәріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы жаманды танидыдағы сондайдан білгені, кәргені кәп болған адам білімді болады» дейді [6]. Абайдың ойынша, адамның ақылдылығы, тәрбиелігі, саналығы дүниені зерттеумен оның ішкі сырын білумен тығыз байланысты. Қоршаған ортаны тану, ақиқатты білу, ғылымды меңгеру оның пікірінше адамға тән қасиет.

Ұлы заңғар жазушы М.О.Әуезов былай дейді: «Абайға келгенде… адам мен адамгершілік, ұждан, мораль философиясына тікелей қатысы бар, толып жатқан бәлек-бәлек бір кәлемді, әрі сапалы, терең ойлы пікірлері бар екені даусыз. Біздің білуімізше, Абайдағы философиялық кәзқарастың кәзі адамгершілік мәселесіне тіреледі». Абайдың «толық адамы» - адамгершіліктің шыңына жеткен, ақылы толықсыған, ақылы мен қайратын жүрекке бағындыра алатын тұлға.

Қорытындыласақ, Абайды оқу бір басқа, ал Абайды тоқу, Абайдың «толық адамы» туралы ойларын кәңілге түйіп, дәл сондай адам болуға ұмтылу бір басқа құбылыс.

Әдебиеттер:

1. Мекемтас М. «Абай және Шығыс – Алматы: Қазақстан, 1994 ж.
2. Омаров Д. «Абайдың рухани мұрасы» - Алматы: «Ел-шежіре» баспасы, 2007ж.
3. Мырзахметов М. «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары». – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б., Әуезов және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 272 б.

УДК 336.225.673 (574)

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ

Батырбаев Б.К.- магистрант, Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова

В связи с введением риск-ориентированного подхода актуальность оценки как системы внутреннего контроля (СВК) в целом, так и ее отдельных элементов возросла в силу необходимости рассматривать аудиторские риски и элементы СВК во взаимосвязи, однако методология выявления таких взаимосвязей не проработана должным образом. В данной ситуации необходим универсальный инструмент анализа СВК, способный увязать элементы бухгалтерской (финансовой) отчетности и элементы системы внутреннего контроля.

Ключевые слова: система внутреннего контроля, эффективность, аудитор, риск, показатели, процедуры контроля, оценка.

Современная система внутреннего контроля компании, имеющей в своем составе службу внутреннего контроля, является одним из незаменимых инструментов руководства при организации корпоративного управления и контроля. Эффективная работа службы внутреннего контроля и контроля (СВК) позволяет менеджерам принимать правильные решения, направленные на соблюдение требований законодательства и внутренних регламентов компании, сохранность активов, обеспечение достоверности всех видов отчетности, предотвращение, оперативное выявление и минимизацию внутренних и внешних рисков; обеспечение эффективности финансово-хозяйственной деятельности и совершенствование управления компанией [1, с.13].

Эффективность внутреннего контроля можно оценивать с двух позиции:

1) внутренней, т.е. с точки зрения руководства компании, руководителей филиалов и других подразделений, финансовых менеджеров;

2) внешней, т.е. с точки зрения партнеров, поставщиков, покупателей и других заинтересованных сторон. Большинство руководителей и специалистов компаний, имеющих службы внутреннего контроля, сходятся во мнении о том, что внутренний контроль можно считать эффективным, если, с одной стороны, отчеты о результатах проверок внутренних контролеров представляют ценную информацию высшему руководству, а с другой - ресурсы, используемые при осуществлении внутреннего контроля, минимальны. Поэтому для оценки эффективности каждая компания должна осуществлять мониторинг выполнения разработанных программ внутреннего контроля, результатов проверок, отзывов контролеров и деятельности подразделений [2, с.21].

Внешняя оценка эффективности внутреннего контроля производится обычно в результате проверок третьей стороной: аудиторскими организациями, налоговыми органами и др. Выявление нарушений, ошибок, фактов искажения отчетности или мошенничества внешними аудиторами при наличии в компании службы внутреннего контроля и контроля указывает на неэффективную работу внутренних контролеров и слабость системы внутреннего контроля компании.

В настоящее время не существует типового решения по созданию системы показателей качества, эффективности, полезного результата работы СВК.

С точки зрения контролеров, СВК может считаться эффективной, если она, с одной стороны, своевременно предупреждает руководство о возникновении недостоверной информации, а с другой - выявляет искажения в течение ограниченного времени после их возникновения.

В настоящее время имеющиеся рекомендации и разъяснения по оценке риска средств внутреннего контроля недостаточно структурированы, что затрудняет их применение в практической деятельности [3, с.18].

Концептуальный подход к оценке системы внутреннего контроля можно свести к следующим утверждениям:

-риск средств внутреннего контроля оценивается на уровне подготовки бухгалтерской (финансовой) отчетности в целом в разрезе конкретных обнаруженных аудитором рисков;

-при оценке аудиторских рисков аудитор должен выявить отдельные средства внутреннего контроля, которые способны предотвратить или исправить искажение на уровне предпосылок

подготовки бухгалтерской (финансовой) отчетности для групп однотипных операций, остатков по счетам бухгалтерского учета и случаев раскрытия информации;

-аудитор получает понимание средств контроля и устанавливает соответствие между ними и предпосылками подготовки финансовой (бухгалтерской) отчетности в контексте процессов и систем, в которых они существуют;

-отдельные средства внутреннего контроля подлежат обязательной оценке в случае, когда аудитор признает связанный с этим элементом СВК риск значимым или планирует полагаться на надежность таких элементов в той или иной степени при проведении процедур аудиторских;

-особого рассмотрения заслуживают информационные системы, применяемые в хозяйственной деятельности, в особенности для ведения бухгалтерского учета и составления бухгалтерской (финансовой) отчетности.

Внедрение и применение новых стандартов аудита может вызывать затруднение у многих практикующих аудиторов и аудиторских организаций с точки зрения интеграции процедур, связанных с системой внутренних контролей и аудиторских процедур по существу. Для повышения эффективности данных процедур предлагается получать более глубокое понимание внутреннего контроля на основе интегрированной концепции COSO – комитета организаций-спонсоров Комиссии Тредвея (рис. 1).

Данный подход к выявлению средств внутреннего контроля, непосредственно связанных с обнаруженным риском, позволяет увязать бухгалтерскую (финансовую) отчетность и систему внутреннего контроля.

Более того, это позволит сэкономить время, не рассматривая элементы СВК, относящиеся к несущественным сальдо и оборотам, что повысит эффективность аудиторской проверки.

Далее необходимо оценить сам элемент внутреннего контроля. Такая оценка должна проводиться в три этапа:

– эффективность модели внутреннего контроля, то есть позволяет ли процедура как таковая выявлять и устранять соответствующие риски;

– эффективность внедрения процедуры контроля, то есть насколько правильно такая процедура имплементирована в хозяйственную деятельность коммерческой организации;

– операционная эффективность процедуры контроля, что требует оценки качества выявления и устранения целевых рисков установленной процедурой контроля.

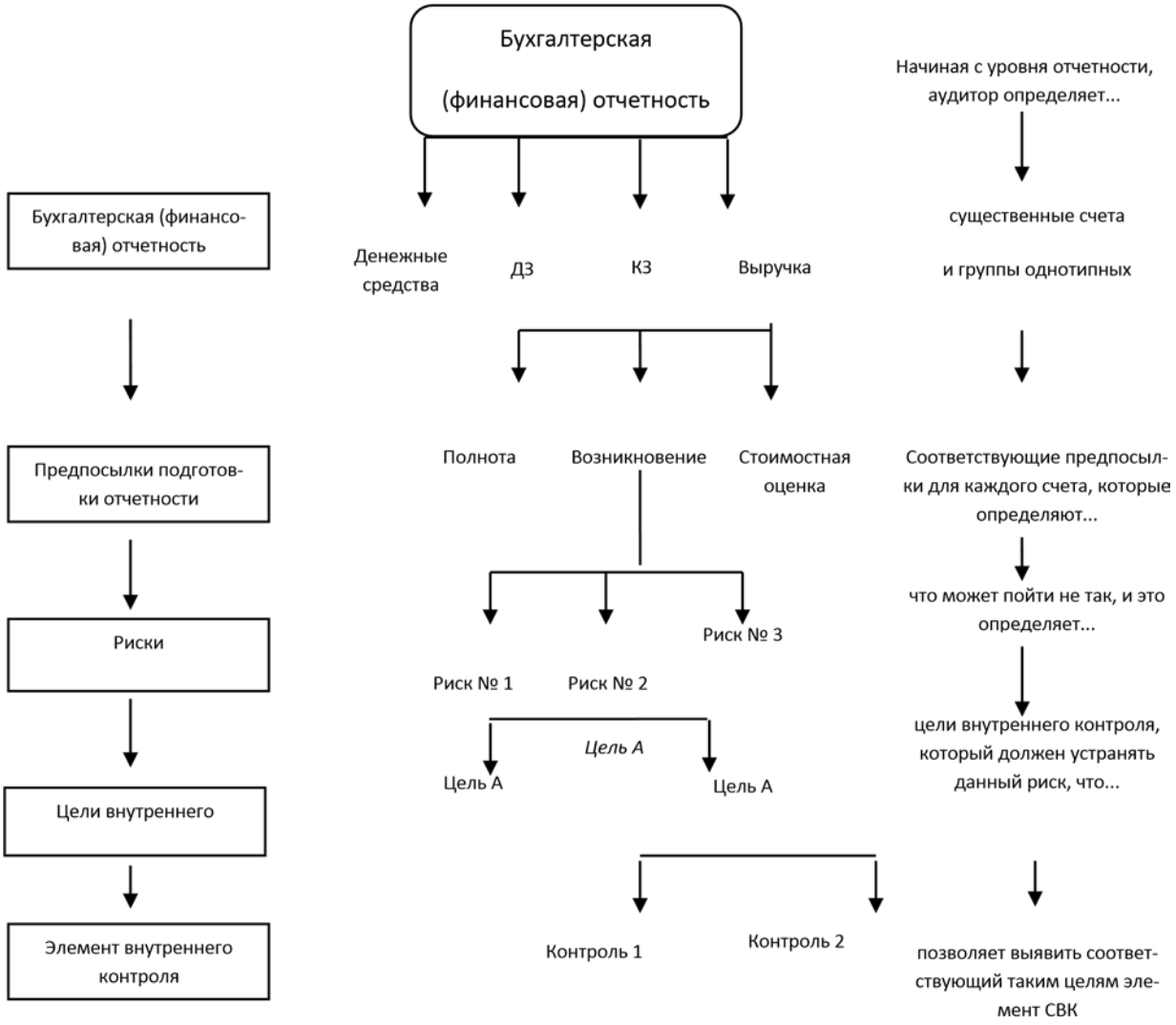

Рисунок 1 – Схема оценки средств внутреннего контроля COSO

Эффективность модели внутреннего контроля можно оценить посредством анализа и осмысления рисковой ситуации и действий, которые выполняются для предотвращения ее наступления. Эта процедура целиком зависит от профессионального суждения аудитора. Для того чтобы минимизировать возможность неверного решения в отношении той или иной модели, целесообразно проводить оценку проделанной работы другим аудитором, задействованным в проверке [4, с.11].

Эффективность внедрения может быть оценена посредством получения аудиторских доказательств об исполнении процедуры контроля. На наш взгляд, к таким процедурам необходимо относить следующие инструменты (по возрастанию эффективности): наблюдение, документация, повторное выполнение.

В процессе исследования средств внутреннего контроля аудируемого лица аудитору, по нашему мнению, также необходимо протестировать элементы СВК, являющиеся важными с точки зрения аудиторской проверки. Это необходимо для того, чтобы снизить риск неверной классификации аудиторского риска по значимости, а также снизить риски того, что он будет пропущен или в недостаточной степени оценен.

Наблюдение представляет собой аудиторскую процедуру, когда аудитор непосредственно присутствует при осуществлении контрольного действия и может видеть результат эффективного срабатывания контроля.

Документирование дополняет предыдущий процесс тем, что аудитор может получить вещественное доказательство успешного функционирования контрольной процедуры и приобщить полученные доказательства к аудиторскому файлу (то есть к общему файлу или папкам, в которых будет содержаться полное документирование аудиторской проверки). Стоит отметить, что получить

вещественное доказательство не всегда возможно, например, в случае если имеет место автоматизированный контроль и его результат не может быть выгружен из системы. К вещественным доказательствам можно отнести такие примеры документов, как отчет по сверке различного рода реестров, копии журналов выполнения операций и т.д. [5, с.34].

Повторное выполнение процедуры является самым весомым доказательством эффективного выполнения контроля, так как аудитор может лично инициировать срабатывание контрольного элемента СВК, имея возможность задавать различные условия для данной операции.

В случае если на каком-либо из этапов тестирования связанного с риском элемента СВК (модели контроля или его внедрения) он окажется неэффективным, то стоит переходить к общему случаю разработки плана ответных процедур по снижению выявленного риска до приемлемого уровня.

Если модель и внедрение элемента внутреннего контроля являются эффективными, то аудитор по своему усмотрению может принять решение о тестировании операционной эффективности. Такое решение может быть принято в случае, когда система внутреннего контроля организована и поддерживается на высоком уровне, руководство ведет непрерывный процесс отслеживания рисков и моделирует СВК согласно выявленным изменениям.

По нашему мнению, в условиях качественной СВК тестированию операционной эффективности подлежат все значимые и тривиальные риски, и делать это избирательно для отдельных рисков не имеет смысла. Однако в случае если аудитор может принять решение о тестировании операционной эффективности для всех выявленных рисков, то это означает сокращение объемов каждой аудиторской процедуры.

Когда и операционная эффективность будет подтверждена, это позволит применять сокращенный объем аудиторских процедур, так как риск существенного искажения бухгалтерской (финансовой) отчетности будет тем самым значительно снижен.

Так как варианты специфических процедур ответных действий по снижению рисков многообразны и способы и сочетания их применения зависят от каждой конкретной ситуации, то формализовать методику регулирования объема процедур можно только со стороны размеров выборок при детальном тестировании по существу.

Необходимо отметить, что тестирование элементов СВК необходимо осуществлять ежегодно, а не полагаться на прошлогодние данные (аудиторский файл). Это позволит не упустить произошедшие изменения во внутренней и внешней среде коммерческой организации и отследить соответствующие необходимые изменения в системе внутреннего контроля.

Область оказания услуг, к которой непосредственно относится аудиторская деятельность, подразумевает также непрерывный процесс оценки их качества как неотъемлемый фактор успешного функционирования бизнеса.

Таким образом, любая аудиторская организация обязана иметь в своем арсенале инструменты оценки качества предоставляемых услуг. С другой стороны, такие мероприятия позволяют снизить общий аудиторский риск в отношении каждого аудируемого лица[6, с.20].

Задокументированные процедуры планирования аудиторской проверки должны быть проверены независимым компетентным лицом. Для систематизирования данного процесса каждый рассматриваемый элемент раздела перечня должен быть оценен на основе ключевых характеристик, подтверждающих качество выполненной аудиторской процедуры или обозначенного суждения.

К таким характеристикам, по нашему мнению, относятся следующие утверждения: − работа была проведена в соответствии с внутренними профессиональными стандартами и другим применимым нормативно-правовым регулированием;

− проделанная работа соответствует сделанным заключениям;

− аудиторские доказательства, полученные в ходе процедур планирования аудиторской проверки, достаточны, чтобы подтвердить указанную оценку, глубину понимания, выводы.

− существенные вопросы были вынесены на обсуждение внутри аудиторской группы и с внешними специалистами, результаты были задокументированы и приняты к сведению.

Таким образом, каждый элемент контрольного перечня подвергается оценке по вышеприведенным пунктам. С целью повышения эффективности и объективности такой оценки необходимо использовать количественную составляющую. Условно предварительные оценки можно вывести из суммы полученных баллов за оценку элемента контрольного перечня по ключевым параметрам качества (табл. 1). После предварительной оценки процедур планирования контрольный

перечень с комментариями передается руководителю аудиторской проверки для ознакомления и подготовки ответных комментариев по вынесенным замечаниям.

Таблица 1. Балльная система оценки процедур планирования

Предварительная оценка	Количество баллов
полностью выполнено	>18
нуждается в доработке	>15
наличие существенного недостатка	>10
высокий риск	<9

Остановимся подробнее на основных этапах такой обзорной проверки (рис. 2).

Далее необходимо в рабочих документах аудиторской группы найти подтверждение понимания бизнес-процессов и связанных с ними контрольных процедур.

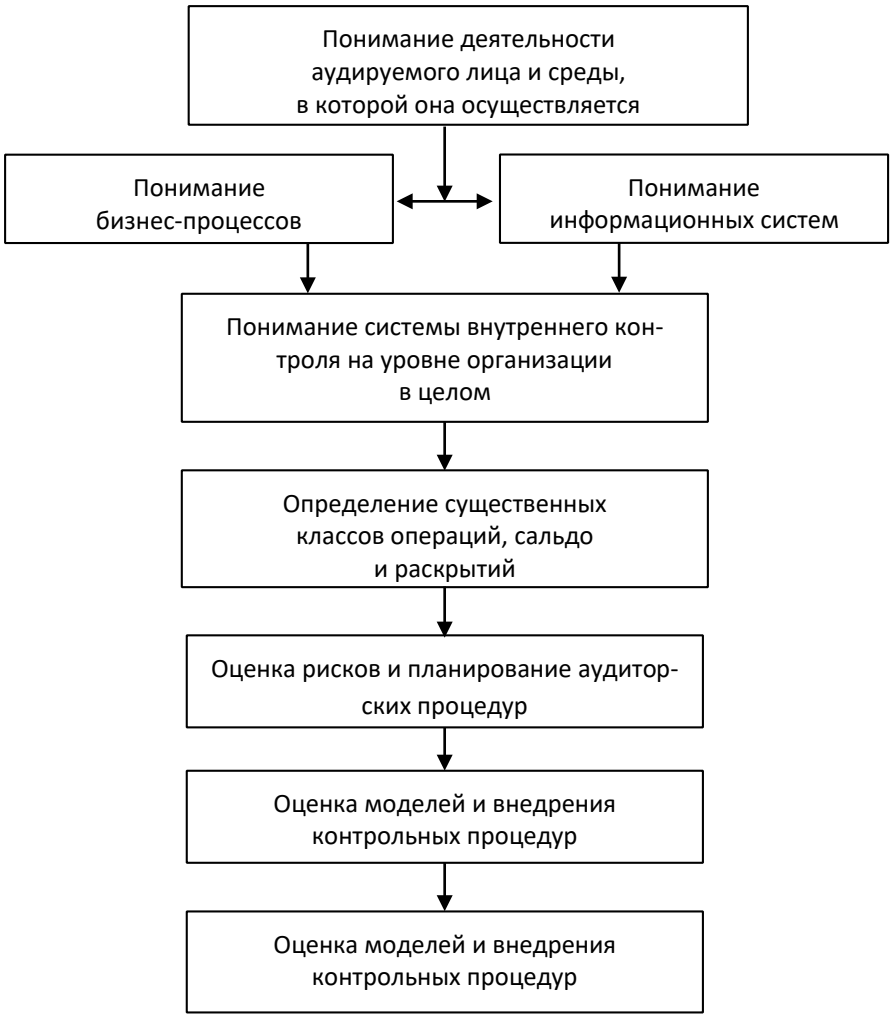

Рисунок 3 – Этапы обзорной проверки процедур планирования

Допускается также устное обсуждение выявленных расхождений с целью сокращения временных рамок процедуры проверки и повышения эффективности взаимодействия с последующим занесением результатов в контрольную форму.

На первом этапе внутренний контролер должен оценить, было ли получено аудиторской группой понимание деятельности аудируемого лица и среды ее функционирования, учетной политики, достаточное для выявления и оценки рисков, разработки эффективного плана аудиторской проверки.

В отношении информационных систем, используемых аудируемым лицом, контролер должен понять следующее: – получила ли аудиторская группа достаточное понимание среды функционирования ин-

формационных систем; – было ли решение о привлечении специалистов по информационным системам задокументировано должным образом.

Используя свое профессиональное суждение, назначенный контролер должен убедиться, что аудиторская группа получила адекватное понимание элементов системы СВК на уровне организации и задокументировала его в достаточном объеме.

Для этапа определения существенных классов операций, сальдо и раскрытий требуется также оценка на адекватность и достаточный объем документирования.

Одним из ключевых этапов обзорной проверки является проверка этапа оценки рисков и планирование аудиторских процедур. В этом случае основой оценки должна стать не только обоснованность профессионального суждения в отношении классификации рисков, но и логика соотнесения таких рисков с предпосылками подготовки бухгалтерской (финансовой) отчетности. Отдельного внимания требует рассмотрение разработанных ответных процедур на идентифицированные риски.

В продолжение контроля процедур по оценке рисков проверяющему лицу необходимо сформировать мнение об адекватности определения и документирования элементов СВК, выбранных для тестирования на предыдущем этапе. Далее осуществляется проверка на выборочной основе процедур тестирования моделей и внедрения элементов СВК [3, с.11].

Отдельно рассматривается обоснованность расчета уровня существенности на основе полученного понимания и принятых внутрифирменных нормативов.

На последнем этапе назначенному контролеру предстоит проверить, были ли план аудиторской проверки и общая стратегия аудита должным образом задокументированы и утверждены руководителем аудиторской, а также доведены до сведения всех членов аудиторской группы.

Конечным итогом контрольных процедур должны (но необязательно) стать откорректированные аудиторские документы или же проведенные дополнительные аудиторские процедуры.

Следует отметить, что контролер обязан применять профессиональный скептицизм в отношении аудиторских документов аналогично обычной практике аудиторских проверок.

Такая контрольная процедура критически необходима во внутрифирменной практике, так как позволит не только свести аудиторский риск к минимуму, но также будет способствовать:

- повышению концентрации усилий и мотивации внутри аудиторской группы;
- повышению уровня квалификации членов аудиторской группы через систему оценок и обратной связи;
- развитию аудиторской практики, располагая собранными статистическими и аналитическими исследованиями аудируемых лиц;
- развитию внутрифирменных стандартов посредством анализа проведенных аудиторских проверок на наличие сложностей и противоречий, недостатков во внутрифирменном регулировании.

Литература:

1. Пугачев В.В. Внутренний аудит и контроль. Организация внутреннего аудита в условиях экономического кризиса. - М.: Дело и сервис, 2010. – 224 с.
2. Макеев Р.В. Постановка системы внутреннего контроля от проверок отчетности к эффективности бизнеса. - М.: Вершина, 2008. – 296 с.
3. Соколов Б.Н., Рукин В.В.Система внутреннего контроля (организация, методика, практика). – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 442 с.
4. Тулешева Г.К. Финансовый учет и отчетность в соответствии с международными стандартами / под общ. ред. акад. К.А. Сагадиева. – Алматы: Бизнес-информация, 2005. – 280 с.
5. Кучеров И.И. Судаков О.Г., Орешкин И.А. Налоговый контроль и ответственность за нарушения законодательства о налогах и сборах / под ред. И.И. Кучерова. - М.: АО «ЦентрИнфоР», 2001. – 312 с.
6. Дюсембаев К.Ш. Финансовый анализ (теория и методология). - Алматы: Экономика, 2010. – 293 с.

УДК 811.512.122

«КӘРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ИНВАРИАНТТАРЫ» (О. БӘКЕЙДІҢ «АТАУ-КЕРЕ», «КЕРБҰҒЫ» ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Бекенова А.К. – А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, гуманитарлық – әлеуметтік факультеті, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының магистранты

Осы ғылыми мақалада О. Бәкейдің «Атау- кере», «Кербұғы» шығармаларындағы фразеологизмдердің қызметін және түрлері жайында жазған. Фразеологизмдерді қолдануда өзінше өзгертіп, жаңадан ой тудырып, ерекше стильдік мән береді. Ал стилистикалық тұрғыдан алғанда, екі бәлек айтуға болатын сөз тіркесін жазушы біріктіріп, контаминация тәсіліне сүйенеді. Жазушы О.Бәкей өз шығармаларында халық тілінің бай қазынасын, көркем сөздің әр алуан әрнегін шебер қолдана білген.

Мақалада О.Бәкейдің әңгімелеріндегі тұрақты сөз тіркестерін жалпы халықтық формада қолданылуы және авторлық әңдеумен қолданылғаны бар екендігіне көз жеткізуге болады.

О.Бәкей бейнесі тұрақты тіркестерде өз ойын кәзқарасы мен дүниетанымын, жағдайларды көркем түрде суреттеуде, шығармаға экспессивті- эмоционалды реңк беру мақсатында қолданған. Жазушы фразеологизмдерді көркем суреттеудің бір құралы ретінде ұтымды, айшықты түрде пайдаланған. Тілді байыту, көркемдеу тәсілі жалғасы тауып отырғандығы О.Бәкей шығармаларыдағы тұрақты тіркестер қолданысынан аңғаруға болады.

Ғасырлар бойы сұрыпталып, тұрақтанған тіркестерді пайдалану әрбір қаламгердің әдісі, бірақ мұнда әр ақын – жазушының фразеологизмдерді таңдауы, құбылтуы, қолдану орны, жиілігі т.б. жағынан әзіне тән қолтанбасы көрінеді. [1, 609 б.]

Фразеологизмдерді көркем шығармаларда қолдану орнына қарай тілші-ғалым Р.Сыздықова былай дейді: «Синкреттік амалмен жасалған фразеологизмдердің дені белгілі стильдік жүгі бар, «таңбалы (маркированный), «меншікті авторлы» дүние болып келеді. Оларды контекстік фразеологизмдер деп атауға болады» деген болатын [2, 187 б.].

О.Бәкей прозасы тілінде бұлардың саны жетерлік. Автор фразеологизмдерді қолдануда өзінше өзгертіп, жаңадан ой тудырып, ерекше стильдік мән береді. Ал стилистикалық тұрғыдан алғанда, екі бәлек айтуға болатын сөз тіркесін жазушы біріктіріп, контаминация тәсіліне сүйенеді. Г.Қосымова фразеологиялық контаминация туралы былай дейді:

«Фразеологиялық контаминация (әлемдік тіл білімінде осылай аталып жүр) екі немесе бірнеше фразеологизмдердің ықшамдалып кірігуінен жасалады. Яғни мағыналары жақын фразеологиялық тіркестердің біреуінің бір компоненті мен екіншісінің бір компоненті әзара кірігеді. Ғалым әрі қарай контаминацияланған фразеологизмдердің әзіне тән ерекшеліктері болатыны және олардың әрқайсысының стильдік реңкі болып, олар бірінің орнына бірі жүре бермейтіндігі жайлы сөз қозғайды [3, 45-46 бб.].

Біздің саралауымызша, контаминация мағыналас екі фразалық тіркестерді біріктіру арқылы олардан экспрессивтік бояуы күштірек үшінші бір фразеологиялық бірлікті қалыптастырады. Бұл жерде тағы да тілдік субъект мәселесі бірінші орынға шығады. Әйткені экспрессивтік бояуды күшейту сәйлеуші мақсатынан туындайтындығы белгілі.

- *Туған ауыл, ел- жұртын емешегі үзіліп сағынғандықтан емес (қайбір екі туып, бір қалғаны бар), жыл бойы табан ет, маңдай тердің құнын шығарып, ұшы-қиыры таусылмас шаруасының шалғайын қайыру үшін, етектегі елге- Үлкен Жерге асығатын* [4, «Атау-кере»,5б.].

Емешегі үзілу- *құрыды, езілді* қатты құмартты, қатты сүйді, құштар болды [ҚТФС, 91 б.]

- *Неге ғана бұйығы тірліктің бұйдасын үзіп, мынау бәрі бар, бірақ еш нәрсе жоқ шыңырауда шыңғыра бермей , шырқау биікке ұмтылмайды екен* [4, «Атау-кере», 34 б.].

Тірліктің бұйдасын үзу - /қиындықтан құтылу*/

- *Ежелгі спортшылық қимыл – қозғалысты күрестен мүлдем құйрық кесті қоштасқан жылдардан бермен де қоймай, әр күні осылайша жаттығып, үй айнала жүгіретін* [4,«Атау-кере», 86 б.].

Құйрық кесті қоштасқан-/ат құйрығын шорт кескен/ - мүлде безу [ҚТФС,15 б.].

- *Кәнсең осы, кәнбесең кәшке берген тайыңды жетеле де, есің барда-елің тап* [4,«Атау-кере»,

99 б.].

Кәшке берген тайыңды жетеле /кәшке берген тайыңды не тайлағыңды ал/ - бергеніңді аларсың, білгеніңді істерсің [ҚТФС,158 б.].

Фразеологиялық оралымдардың жазушы тіліндегі стильдік және құрылымдық жағынан әзгеріске түсіп, жаңа эмоционалды- экспрессивті мағынаға келуі олардың әздерінде бар кәркемдік қасиеттердің үстіне жаңа эстетикалық сипат дарытады. Жаңа сападағы тұрақты оралымдар автор және кейіпкер тілінде кәркем- стилистикалық бояуды қалыңдатады.

Аппақ саумал сіңірген айналаны құлақ кесті тыныштық басты («Сайтан көпір»,87б.).

Берілген үзіндіде аппақ саумал сіңірген тіркесі эпитетті метафора түрінде келіп бейнелілік сипатын ерекшелік үстеме тыныштық сөзінің алдында келіп құлақ кесті тіркесі халықта қалыптасқан, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «құлақ кесті құл» кәне. Басыбайлы құл, меншікті малай мағынасынан мүлдем басқа мағынасынан мүлгіген тыныштықты еш дыбыссыз дүниені айқындап тұр.

Контаминациялану арқылы қалыптасатын бірліктер синонимдес, варианттас тіркестер, тіпті кейде мағынасы алшақ фразеологиялық бірліктер негізінде де фразеологиялық тіркестер де пайда болады.

Фразеологизм сыңарларының арасынан сынамалап сөз ендіру не сөз тастап кету .

Ат шаптырып той жасады, қазақтардың барлық ырымдарымен Қандауыр екеуміздің некемізді қиды («Атау-кере», 42 б.).

Ат шаптырып той жасады /ҚТФС-де ат шаптыру тіркесі ғана берілген/- ат – жарыстырып, бәйге тіктіріп той жасау [ҚТФС,15 б.].

Асылдың сынығы едің ғой («Атау-кере», 74 б.).

Асылдың сынығы- /асылдың сынығы, шұғаның қиығы/ жақсы адамдардың ұрпағы мағынасында [ҚТФС,33 б].

Фразеологизмдер (кең мағынада фразеологиялық тіркестер мен мақал- мәтелдер) кәркем сөз әнерінің ең құнарлы саласына тән ойлау нәтижесі мен халық даналығының туындысы болып саналады. Тіліміздің бұл байлығы ғасырлар бойы қорланып, қалыптасқан, толассыз дамып,толығып отыратын әрқашан да қолданысқа дайын тұратын кәркем сөз құралы болып табылады. Яғни, кәркем сөз шеберлерінің өз шығармаларында түрленіп, сан құбылтып пайдалануына болатын әсем де әсерлі, кәркем де бейнелі сөз әрнегі болып есептеледі. Әдетте, фразеологизмге тән ерекшеліктердің бірі ретінде олардың тұлғалық, құрамдық және ішкі орын тәртібінің тұрақтылығы кәрсетіледі. Әрине, бұл тұрақты тіркестерге тән жалпы заңдылық, бірақ қатып қалған, ешбір өзгеріске түспейтін құбылыс емес, белгілі шарттылыққа бағынатын заңдылық.

Бұл белгілі ғалым Р.Сыздықованың сөзімен айтқанда, сөзқұдіретінің арқасында іске асатын құбылыс. Ол ғалымның бейнелі түрде атаған «сөз әрлеу» тәсілі. Өз әрлеу деп отырғанымыз, да,айналып келгенде сөз таңдау, сөз қолдысы дегеніміз сияқты кәркем шығарма тіліндегі жеке сөздердің (және тіркестердің) «қылығы», қызметі, стильдік жүгі деген тұтас құбылысқа кіреді. Әсіресе, «сөз әрлеу» дегенде, сөздің кәріктеу құралы ретіде келген, сөз бейне болып келген сәттері талданады.

Фразеология деген терминнің мағынасы кең, оны әр түрлі ұғынып, әр алуан салада зерттеу объектісі етіп алуға болады. Жалпыхалықтық тілдің фразеологиясы мен жеке жазушы шығармасындағы фразеология немесе жеке бір шығарманың фразеологиясы, яғни авторлық әзгеріске ұшыраған тұрақты тіркестер бір-бірінен зерттеу тәсілі жағынан да, мазмұны жағынан да әзгешелігі бар. Жалпыхалықтық тілдің фразеологиясы оның барлық табиғатын қамтыса, авторлық әзгеріске ұшыраған фразеологиясынан стильдік әзіндік ерекшелігі айқындалады. Авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің туу және тілде қалыптасуы халықтың ұлттық мәдениетімен, дәстүрімен, этнолингвистикасымен байланысты болып келеді.

Авторлық қолданыстағы мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, қанатты сөздер бірте - бірте тілдің біркелкі сөздер қорына еніп жатыр. Авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің тууын және уақыт келе афаризмге айналуын проза тілінен анық байқауға болады. Стилистикалық тұрғыдан қарағанда, авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің қандай мақсатта қолданылып тұрғанын да айқындап алу қажет. Себебі, тұрақты тіркестер тек кәріктеу құралы ғана емес, жазушының кәзқарасын, идеясын, суреттеп отырған кейіпкерінің ішкі жан дүниесін , болмысын таныту мақсатында қолданылады.

Фразологизмдердің табиғатына тән осы бір қасиетін біз жалпы әз қолданыс жүйесінен, әсіресе, проза тілінен айқын кәреміз. Проза тілінің шығарма бойындағы үйлесмділік, кейіпкердің әсем де әсерлі іс-әрекеті фразеологизмдердің «қамырша иленіп», сан алуан әзгеріске түсуіне әсерін тигізеді.

Фразеологизмдердің проза тілінде мұндай әзгеріске түсуі және ол әзгерістердің шегі мен түрі, сайып келгенде, жазушының шеберлігіне және сөз саптау мәнеріне тікелей байланысты болып келеді.

Мұндай шебер суреткерлер қатарына зерттеу жұмысымызға негіз болған қазақ прозасына өз қолтаңбасын қалдырған көрнекті жазушы Оралхан Бөкей шығармаларын атауға болады.

Қазақтың әдеби тіліндегі әсірелеу, көремдеу тәсілдрінің ішінде тұрақты сөз тіркестерінің алатын орны ерекше.

Тұрақты тіркестер көркем шығарма тілін жандандырып, астарлап, бейнелей суреттеудің тілдегі дайын құралы болып табылады.

Халық тілінің осы бір байлығын жазушылар өз шығармаларында қажетінше жаратып, өзіне керегін таңдап алады.

«Фразеологизмдерді әр жазушының өз қажетіне байланысты жаңғыртып қолдану, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық әміріне, философиялық көзқарасына сәйкес келеді »

Профессор А.И.Ефимов «Жазушылардың өзіндік стилі деп, көркем шығармаларындағы жалпы халықтық тілдің тәсілдерін әндеп, жұмсаудағы сөз құрау жүйесі»,- дейді.

Кез - келген жазушы халық тілінің бар байлығын, сөз айшықтарын өз шығармаларында дәл, айқын, аса бір ұтқырлықпен жұмсай отырып, өзіне ғана тән стиль жасайды.

Қазақ тілінде фразеологизмдерді берудің екі жолы қарастырылған.

1. Жалпы халықтық сипатта қолданылатын фразеологизмдер.

2. Авторлық әндеумен қолданылатын фразелогизмдер.

Кез келген қаламгер өз шығармаларында фразеологизмдерді дайын күйінде де, авторлық әндеумен де қолданылады.Фразеологизмдердің тілдік тұрғыдан алғанда, бейнелі, экспрессивті-эмоционалдық қасиеттерімен тартымды берілуі әр жазушының талғамы мен тілдік қорына байланысты. Соған байланысты тұрақты сөз тіркестері біреуде аз, ал қайсыбіреулер оны тыңнан туындатады.

Фразеологизмдер кейде түгелдей автор еңбегінің жемісі болса, кейде халықтық фразеологизмдерден бастау алып, біраз өзгерістерге түсіп, өзгермелі болып та келеді. Өзінің бұрыннан қалыптасқан тұрақты мән-мағынада кейбір фразеологизмдерді жазушы әдетте стильдік мақсатта қолданады. Өзгермелі деп, контекст қалауына бір ғана қолданымдық болып қызмет атқаратын фразеологизмдерді атаймыз. Фразеологизмдерді қолдану авторлық өзгеріске түсіру өзгермелі болу-жаңарту, түрлендіру мақсатын көздейді.

Авторлық қолданыстағы фразеологизмдер көркем әдебиет тілін жаңа сатыға көтеріп, оың әркендеуіне әсерін тигізері анық. Фразеологизмдердің тұрақты қалыпта қолданылу табиғатын ескере отырып, олардың көркем әдебиет тілінде жаңаша қорынан танылуын зерттеу- бүгінгі күннің талабы.

Жазушы О.Бөкей өз шығармаларында халық тілінің бай қазынасын, көркем сөздің әр алуан әрнегін шебер қолдана білген. Соның ішінде, О.Бөкейдің әңгімелеріндегі тұрақты сөз тіркестерін жалпы халықтық формада қолданылуы және авторлық әндеумен қолданылғаны бар екендігіне көз жеткізуге болады.

Тұрақты тіркестер- образ, характер жасауда, қоғам құбылыстарын, табиғат көріністерін, адамның психологиялық жағдайын, ішкі сезімін суреттеуде бірден- бір дайын құрал. «Фразеологиздер- шығарма тіліне айрықша көрік, ұғымды мазмұн, ұлттық калорит береді. Халық тілінің бұл қат- қабаты қазынасына барлу жасап, көзін табу, қажетіне жарату- «адам жанының инженері» - дейді Х.Қожахметова. Сондықтан да тұрақты тіркестерді қолдану қаламгер шеберлігіне тікелей байланысты. Жалп қаламгер тіліндегі тұрақты тіркестерді зерттеу барысында әр қаламгердің фразеологизм саласындағы байырғы қазынаны қаншалықты тергендігін, қаншалықты жаңа түрлерін ұсынғанын сол арқылы әдеби тілге қосқан өзіндік үлесін айқындауға болады.

Оралхан Бөкейде жаңа тіркестер жасап, жүйелі жолдарын көрсеткен. Әлеңдерін көркем суреттеу үшн айтпақ ойын экспрессивті - эмоционалды мәнде бейнелеу мақсатында әдеби тілге жаңа тіркестер әкеледі.

Осыған орай «Кербұғы» әңгімесі бойынша авторлық қолданыстағы фразеологизмдерге де тоқталатын болсақ:

• *Әзегін әкініш әрті жандырып тұрса да, дәт шіркіннің мынау буы бұрқырап, сылқ-сылқ күле ағып жатқан аяқ астындағы суға жетпеуі қалай?*

• *Сондағы ма, таңертең соқталы шайқасқа түспей-ақ, барлық табында әзімсіне ала жөнеліп еді, нәпсі сақал сипаттайды екен, жастау бұғылар әжіректеп бастырмады ғой [6,* «Кербұғы» *8б.]*

• *Әлім мен әмірдің арасындағы күйекке алғашқы болып түсу үшін жүріп жатқан майдан- саф ерліктің, шын еркектің асқаралы үлгісіндей еді, қолдан мүсіндегендей қаздиған, бастар оқтай атылып түйіскенде, алтын кебісті бір- біріне ұрғандай әсем, әрі аянышты [6,* «Кербұғы» *8б.]*

• *Бірақ мұндай теке тіре сойқан тек бұғыларға ғана тән қасиет емес, аса ақылдымыз деп сезінетін адамдар арасында бағзыдан бақылыққа ұласар бітіспес тартыс барын түйсінген жоқ [6,* «Кербұғы» *9б.]*

• *Үзіліссіз жалғасқан әр кеуде жігер оты қайта тұтанып, кер бақкан шаршасты түре қуып, жанын шақтамады ма, иіле берген басын қаздаңдатып, асандата кәтеріп алды [6,* «Кербұғы» *9б.]*

• *Жас иістің базары бір күндік, азары мыңкүндік, екенін бағамдамайсыңдар-ау, Кербұғы тұралап ұзақ жатты [6,* «Кербұғы» *11б.]*

• *Содан бері қанша қызық көрді, қаншама запа шекті [6,* «Кербұғы» *12б.]*

• *Иә, иландырар дәлел сұрамайтын сырты түк, іші тезек хайуан болған соң, өз тілектерінің құрбандығына шалды [6,* «Кербұғы» *14б.]*

• *Әз мүйізі әзіне сор әкелген бұғы тауы шағылып, тас бауыр әлемін ат құйрығын кесісе түңілді де [6,* «Кербұғы» *12б]*

• *Әздері соңынан еретін дос-жаран бұғылар да зым-зия қолдан қуат, бойдан дәрмен кетіп, аяқ тайған соң жата берісті [6,* «Кербұғы» *15б.]*

• *Күйек басталса, өзгеше бір жұмсақ сәзбен еркелеп, қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқтырмайтын-ды [6,* «Кербұғы» *15б.]*

• *Иә, ата-баба бұғылар бұдан мың жыл бұрын, жүз жыл бұрын сол таудың етегін жайлап, ай дейтін жесіз емін-ерін ғұмыр кешсе керек [6,* «Кербұғы» *16б.]*

• *Кербұғының күйек қайтара тәбеті де, дәрмені де жоқ-тын [6,* «Кербұғы» *11б.]*

Берілген сәйлемдердегі тіркестердің бәрі – авторлық қолданыстағы тұрақты тіркестер.

Әзегін әкініш әрті жандырып тұрса да- күйіну, қапалану, қатты қайғыру

Нәпсі сақал сипатпайды- жоламау, маңайлатпау

Әлім мен әмірдің арасында- әл үстінде ажал алдында, жыл үстінде

Бағзыдан бақилыққа-әмір бойы, әмірдің соңына дейін

Жан шабатады- үрейлену

Базары бір күндік, азары мың күндік- қуанышы бір-ақ күнге созылса, азабы кәп күнге созылар.

Запа шекті- қорлық кәрді, азып тозды

Сырты түк, іші тезек- сыртынан жақсы да, ішінен жаман

Ат құйрығын кесісе, дәрмен кесіп- шасы, күш-қуаты қамау

Қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқтырмайтынды- қиянат жасатпайды, қорғаштайды, зәбір кәрсетпейді

Ай дейтін әжесіз- емін-еркін, бассыздық, кәзсіз.

Дәрмені де жоқ-ты- шама- шақы жоқ.

Қорытындылай келе, О.Бәкей бейнесі тұрақты тіркестерде әз ойын кәзқарасы мен дүниетанымын, жағдайларды кәркем түрде суреттеуде, шығармаға экспрессивті- эмоционалды реңк беру мақсатында қолданған. Жазушы фразеологизмдерді кәркем суреттеудің бір құралы ретінде ұтымды, айшықты түрде пайдаланған. Тілді байыту, кәркемдеу тәсілі жалғасын тауып отырғандығы О.Бәкей шығармаларыдағы тұрақты тіркестер қолданысынан аңғаруға болады. Жазушы халқымыздың бай қорын жан-жақты игере отырып, халық тіліндегі сәз қолданыстары әз мақсат- мүддесіне орай дамытып, дүниетанымдық лексика кәркемдік құрал ретінде алынып айшықтандыра, жетілдіре қолданады. Бүгінгі ұрпаққа үлгі-әнеге қалдыру мақсатында ұсынады. Шығармаларының тілдік қолданысы арқылы жалпы ұлттық тілді қолданушы ретіндегі жазушының стильдік даралығы, жазушының шеберлігі, жазушының тұлғасы сомдала түскен.

Әдебиеттер :

1. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004.
2. Сыздық Р. Сәз құдіреті - Алматы: Санат,1997.- 224 бет.
3. Қосымова Г. Қазақ эпосындағы фразеологизмдер. – Алматы: Мектеп, 1997. – 80 б.
4. Бәкеев О. Атау-кере (Қауіпті будан) хикаяттар – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010.- 320 б.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сәздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
6. Бәкеев О. Кербұғы: Әңгіме // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 12 мамыр. – Б. 8 – 9. 7. Қайдар Ә. Халық даналығы. - Алматы: Толғанай, 2004. – 560 б.

УДК 070(574)

ҚАЗАҚСТАН ТЕЛЕАРНАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ НАСИХАТТАЛУЫ

Бугенбаев Б. Д. - Коммуникациялық менеджмент және журналистика кафедрасының 2-курс магистранты

Әбсадықов А.А. - филология ғылымдарының докторы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің профессоры

Аталмыш мақалада ұлттық дәстүр мен халықтық ерекшеліктің «кәксандық» тәрінде насихатталуы жайлы ғылыми кәзқарас кәрсетілген. Әр жылы жарыққа шыққан түрлі ұлттық нақыштағы бағдарламаларға шолу жасалып, талғам мен таным тұрғысына баға берілген.

В статье дается научная оценка вопросам национальной особенности и народной культуры в тележурналистике. В статье обсуждается вопрос об истоках национальной тележурналистики и освещения национальных традиции на телевизионных передачах.

The paper provides a scientific assessment on national characteristics and national culture in TV journalism. This article discusses the origins of the national journalism and coverage of national traditions on the television.

Қандайда болмасын ұлттың әзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілі бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Ойлау жүйесінде, сол ұлттың рухани ішкі ерекшелігі, тыныс тіршілігі, сезімі, дүниетанымы, адамдардың әзара қатынасы, құндылықтарды түсіну мен қабылдау формасы әрнектеледі. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау да дами түседі. Сонымен бірге ұлттық ойлау рухани мәдениетті дамытуға, оны ұлттың әмір сүру тәсіліне айналдыруда әзіндік рәлі бар. Бұл құбылыс оның менталитетінде де кәрініс табады.

Ұлттық ойлауға тән қасиет оның үнемі даму, жаңғыру, әзгеру үстінде болатындығы. Ұлттық ойлау үнемі дамып отырмаса, онда қоғам әмірінде болып жатқан әзгерістер мен құбылыстарды бейнелеу мүмкін емес. Сондықтан да ұлттық ойлау негізі даму. Дамусыз ұлттық ойлау жоқ. Даму ұлттық ойлаудың формасы, оның әмір сүру тәсілі. Бұндағы басты мәселелердің бірі ұлттық ойлаудың даму бағытын анықтау болып табылады.

Ұлттық идея мен ұлттық мүдде бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Ұлттық идея ұлттық мүддені кәздейді және мемлекеттің бірінші мақсаты осы ұлттық мүддеге негізделуі тиіс. Әлемдік тәжірибеде шынайы және ықпалды ұлттық идеяның тууы мен дамуының тарихы бар. Мәселен, АҚШта «американдық арман» аталған ұстаным әлемдегі ең мықты державалардың біріне айналуына кәмектесті. Тарихтан белгілі бұл мысал әртүрлі этностарды бірыңғай американ ұлтына біріктіруге бағытталған идея, руханилық, имандылықты насихаттау емес, бұл идеяның негізі пайдаға ғана бас июді кәздейді және үлкен табысқа жетудің моделі іспетті.

Кез келген мемлекетке ұлттық идеяны насихаттайтын идеологиялық насихат керек. Ұлттық идеяның мән-мағынасын бүгінгі таңда БАҚ-тың күнделікті қызметінде, оқу орындарында арнайы курстар әткізу арқылы, ол туралы ұғым-түсініктерді жастардың санасына сіңірудің тетіктерін тереңінен ойлау - кезек күттірмейтін міндеттердің бірі. Ұлттық идеяны насихаттауда жастарға тәлім-тәрбиелік жағын қамти отырып, айналадағы ортаға, тарихи сын кәзбен карауға баулудың артықтығы жоқ сияқты.

Жаһандану дәуірінде батыстық мәдениеттің әсері кеңейіп, жастарымыз әзгергіштікке түсіп бара жатқандығы әлеуметтік, рухани келеңсіз жайттарды туғызу қаупі бар. Бұған дейінгі тарихымыздан белгілі Қытай мен Ресей сияқты алып елдермен жақын кәрші бола отырып, әз діліміздің, мәдениетіміз мен дәстүрімізді сақтай білдік. Сондықтан бүгінгі таңда жаһанданудың кез келген талабына дайын болуымыз керек.

XXI ғасырдағы ақпараттық-коммуникативтік техологиялар бүгінде елдің әлеуметтікэкономикалық дамуын, мәдениетінің әсуін қамтамасыз ете бастады. Бұл жағдай постиндустриялды мемлекеттердің бет-бейнесін айқын қалыптастыруда. Ал, бұқаралық ақпарат құралдарының күн санап дамып, заманауи

кәшке ілесе бастағаны қарапайым тұрғындардың да әмір салтына әсер ете бастағаны сөзсіз. Бүгінде әлем бойынша электронды БАҚ- тың дамуына зор күш салынып келеді. Бұл жағдай Қазақстанда да бар. Қазіргі таңда еліміздегі әрбір мемлекеттік мекеменің ресми сайты, ақпарат тарату легі, баспасөз қызметі, атқарылған жұмыстарының есебі электронды үкіметте кәрініс табады. Яғни, жаңа ғасырда Қазақстан жаңа қадамдар жасауда. Осы орайда отандық цивилизацияның дамуына БАҚ әсері мен ықпалының әте зор екенін ескерген жөн. Себебі, жаңадан пайда болып, қолданысқа еніп жатқан ақпараттық-коммуникативтік технологиялар қоғамға әзіндік әзгерістер әкелуде: кабельді-спутниктік телеарналардың таралымының ауқымы кеңею- де, ұялы ғаламтор дамуда, интерактивті те-ледидардың элементтері жайлап ене бастады және электронды бұқаралық ақпарат құралдарына нақты ақпарат кәзі ретіндегі сенімнің қалыптасуы және күн санап артуы.

Телепублицистикадағы ұлттық сипатты кәбінде біз халықтық мәдениет аңғарынан іздейміз. Мәдениет дегеніміз – ұлттық категория. Замана желі әзгеріп, рухани әмірімізде түрлі-түрлі қайшы құбылыстар белең алып тұрған кезеңде мәдениет біздің бойкүйездігімізді күтіп тұра алмайды. Оны біржола ел экономикасына теліп, оған кіріптар етіп тастау тағы қиянат. Әз кезегінде мәдениеттің экономикаға тигізетін әсерін, қоғамдық ой-сананың кәшіне жасайтын ықпалын неге ескермейміз? Бүгінгі біздің қоғамымызға, оның ішінде, сәз жоқ, қазақ қауымына да кең ауқымда ойлай алатын, саясат пен экономика мәселелерін терең бағамдай отырып, зерделілікпен әрекет жасай білетін алымды азаматтар қажет. Мәдени әмірмен санаспай, қоғамға қалтқысыз қызмет ете алатын әресі жоғары жеке адамды тәрбиелеп шығару мүмкін емес.

Адам бойындағы ұлттық сипаттың астарында да мәдениеттілік, парасаттылық, туған жерге деген сүйіспеншілік пен әзгеге деген сыйластықты терең сезімдер қойындасып жатыр.

Телеұрпақтың ұлан-ғайыр кәшін ұзатып салып, тар жол тайғақ кешуді замана зобаланғарынан әткен әрісті тарихымыздың ән бойында әшпей келе жатқан бұл қасиетті қазыналарымыз әзінің әміршеңдігімен тәнті етеді. Әйткені, мұнда бәріміздің бас иерлеріміз – халықтың тілі, діні, ділі жатқанын кәреміз. Бұларсыз баянды болашақтың кәк байрағы биікке кәтеріле алмайды. Емін-еркін тыныстап, еңсесін тіктеу де қиынға түседі, нанымы мен сеніміне сеніп, болашағына батыл бет бұрған рухани түлеуге де қолы жетпейді.

Ұлттық дәстүрді сақтай білу – ұрпақтардың әз тағдырына аялай қарауы, қадірлеп қастерлеуі, иманды тірліктің ұятына сенуі. Қай заманада болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұратміндеттердің ең бастысы – әзінің ісін, әмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам қамын ойлау болып табылады.

Ал, осы салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды, ұлттық санамызды, ұлтымыздың әнерін насихаттауда жаңа ақпараттық технологияларды барынша қолдануымыз керек.

Бүгінде, бұқаралық ақпарат құралдарында ұлттық мәдениет және салт-дәстүр мәселесін жазып, кәрсетіп насихаттаудың әзіндік ерекшеліктері бар. Әйткені, әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани байлығын білу үшін кәп ізденіп, кәп еңбектену қажет. Бұл

– бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс істеп жүрген журналистеріміздің басты мақсаты. Олай дейтініміз – ақпарат құралдары жаңалық хабаршысы, ақпарат таратушы ғана емес, бұқараның рухани қажеттілігін әтеп, танымдық кәкжиегін кеңейтетін құрал. Сол себепті де оның танымдық және тәрбиелік рәлі аса зор.

Баспасөз беттерінде, теледидарда халықты толғандырып отыратын қоғамдық-саяси және әлеуметтік мәселелермен қатар, руханият, мәдениет, тарих, ұлттық наным тәңірегіндегі материалдар да жиі жазылады. Қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрі жайындағы жарияланымдар да газет-журналдардан әз орындарын алуда. Ұлттық сананы қалыптастырып, жастарды тәрбиелеудегі бұл тақырыптың маңыздылығын ешкім жоққа шығара алмайды.

Баспасөзі мен театры, радиосы мен теледидары болмаған халық түрлі әнерді белгілі бір жүйеленген ортада кәре алмағандықтан, «театры жоқ елдің театр орнына кәретін сауығы» – еңбек мерекелері мен қыз ұзату, баланы сүндетке отырғызу, бесікке салу сияқты ұлттық дәстүрлердің әзекті арқауы драмалық элементке жататын ән мен күй болғаны да даусыз. Осылайша, ертеден бері ұзақ сонарлы кәштің соңында мал бағып келген қазақ халқының да әзіндік әдеті мен дәстүрлі жорамалы қалыптасты. Әзегінде ұлттық дәстүр жатқан тамаша үрдістен салт-сана мен әдет-ғұрпты телеэкранға лайықтаған шығармашылық әрі техникалық топтың сәтті ізденістері кәрерменнің әздері әрбіп, тараған түп тамырына қайта оралып, оларды әткен кезеңнің бастау бұлағына қайта оралтты. Жарты ғасырдан астам тамаша тарихы бар Қазақ теледидарының бағдарламаларында ұлттық дәстүр сәттілікпен әрбіп, әдет-ғұрып пен салт-сананың халықпен бірге жасасып келе жатқандығының шын мәніндегі куәгеріне айналды.

Әрбір кезеңнің алдыңғылармен салыстырғанда тек өзіне тән кескін-келбеті, өзінің толғақты мәселесі мен тақырып аясы болмақ. Біз әңгімелегелі отырған теледидардағы ұлттық дәстүрлер де өзінің кәне салттарының уақытқа сай жаңашыл әдісімен жаңғырып, жаңа сапа, өзгеше сатыларға көтерілді.

XX ғасырдың бас кезінде Қазақ теледидарының жастар редакциясы «Атамекен», «Әдептен озбайық» секілді хабарлар сериясын әмірге әкелді. Теледидарда ұлтымыздың ұлттық сипатын жанжақты әрі қызықты көрсеткен «Атамекен» хабары болды. «Атамекен» хабары сол кездегі Ресейдегі «Шын кәңілден» хабарымен мағынасы жағынан жақын әрі көтерген мәселелері де бір бағыттағы бағдарлама болатын. Алайда, «Атамекен» хабары Қазақ теледидарында шағын ғана топтың ақыл-ойы мен қаламынан туса, «Шын кәңілден» хабарындағы адамдардың саны 30, ал, тек авторлық топтың әзі 21 адамнан тұрушы еді. Олар архивпен жан-жақты әрі қызғылықты түрде жұмыс жасай отырып, бір мақсатқа бағындырылған ортақ сценарий туғызатын.

«Атамекен» хабарының мазмұны мен мақсаты біреу болды. Ол кіндік қаны тамған, атабабасының сүйегі жатқан атамекеннен алыс жүрген ағайындардың туған еліне деген сүйіспеншілігін, олардың Отанға, Елге деген ұлттық сипатын зерделеу еді. Хабар екі заман арасындағы кәзге кәп шалына бермейтін, кәрінбес құпия жіптің түйінін шешіп, ширықтырғандай әсерде қалдыратын. «Атамекен» телехабары – ұлттық әдет-ғұрыптарымыздың туған жерден жырақта жүрген бауырларымыздың ортасында сақталуын, олардың осы бағытта жасап жатқан әнегелі істерін ұрпақтарға жеткізу болды. Тоқсанына бір рет ұйымдастырылатын, бір сағаттық хабардың мазмұны мен экраннан берілуі телекәрмендерді терең тебіреніске келтіріп, әскен жерге деген махаббат сезімін қайта оятқандай әсерге бәледі. Хабарда жас әркінге беретін тәрбиелік ықпалы мол архивтік материалдар кеңінен қолданылды.

Қазақ теледидарындағы тележурналистер әздері жасаған хабарлар сериалында осы айтылған ойларды басшылыққа алғандары, хабарларының әрбір санында ұлттық сипат белгілерін аңғаруға бет бұрғандары айқын.

Бағдарламаларынан ұлттық сипат кәрініс табатын «Ұлттық теледидар арнасы қандай болуы керек» деген мәселеде, телеарнаның төмендегідей принциптерді басшылыққа алғаны жән:

Кәркем хабарлардың үлес салмағын күрт кәбейту керек;

Ұлттық қасиеттерімізді, ескі жәдігерлерімізді насихаттау арқылы ұрпақ тәрбиесін қолға алу ләзім;

Қазақ теледидарының XX ғасырдың 70-80-жылдарындағы әше бастаған терме, жыраулық әнер т.б. дәстүрін қайта тірілтіп, жандандыру;

Қазір экраннан жоғалып кеткен әнер, мәдениет әкілдері туралы хабарлар циклін жүргізу; ұлттық ойындарды телеарнаның ерекшелігіне сай жаңа мазмұнда әрістету;

Ұлттың тарихын, ұлттық қаһармандардың әмірі мен күресін, мұрат-мүддесін ашатын хабарлар қажет.

Қазақ телевизиясы Сұлтан Оразалин алғаш мұрындығы болып ашқан «Сұхбат», «Қымызхана», «Айтыс», «Шұғыла» циклдары арқылы экранға жаңа түр, соны кәзқарас алып келді. Телебағдарламалар жаңа кәркемдік-эстетикалық кеңістіктерге шықты.

Әр жылдарда экранға шыққан «Кездесу», «Алтыбақан», «Қымызхана», «Тамаша», «Айтыс», «Халық дәстүрі», «Халық қазынасы», «Үш бәйтерек», «Алты арыс» тағы басқа ұлттық сипаттағы телепублицистикалық туындылар – ұлттық телеәнерімізді байытқан бірегей еңбектер. Әсіресе, халқымыздың әдет-ғұрып, салт-санасын насихаттауда, оның ішінде айтыс, жыр, терме, айтыс әнерін қайта жаңғыртып, қалың елге таратуда теледидардың ықпалы айрықша. Кәптеген таланттардың тұсауы осы теледидар бағдарламаларында кесілді, елге танылды.

Телепублицистика кәркем тілмен шебер жазылып, экрандағы кәрініс кәрермен қауымын сүйсіндіре, сүйіндіре білуі шарт. Болған оқиға мен болашақтың болмысын сенімді түрде жеткізіп, әрнекті шығарма жасалуы тиіс. Факті мен ойлы толғамдар шебер қиыспақ, әзекті проблемаларды арқау етпек. Телепублицистиканың тағы бір қасиеті мен ұлттық сипаты – қоғамдық-саяси әмірдің барлық саласына бел шеше кірісіп, елдің экономикалық жағынан жедел әсуіне, мәдениеті мен дәстүрін кәтеруге септігін тигізуі болмақ. Қоғам мен адам әмірінде де моральдық-этикалық жағын назардан тыс қалдырмақ емес.

Ұлттық дәстүрді кәгілдір экрнда насихаттау мақсатында, осы мақаланы бастамас бұрын, біршама жобаларды қолға алған едік. Әзімнің тікелей жетекшілігіммен Тобыл жұртшылығына кеңінен таныс «Қазақстан-Қостанай» облыстық телеарнасында «Жәдігерлер жаңғырығы», «Алдаспан» және «Аманат» секілді тарихи-танымдық телебағдарламаларды жарыққа шығардық. Әткен тарихымызды, ұлтттық құндылықтарымызды барынша бағамдап, талғампаз кәрерменге жеткізуге тырыстық. Соның нәтижесінде «Алдаспан» тарихи телетриптихын болашақта электронды оқулық есебінде жалғастыру

ойда бар. Бүгінгі жастарға, келер ұрпаққа аманат болғай! Әйткені жастарымыз әз тарихын, әз дәстүрін білуі, һәм түйсінуі қажет!

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранты бойынша «Тобыл-Торғай әңірінің фольклоры» атты ғылыми жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер:

1. Барманкулов М. Телевидение: деньги или власть. – Алматы: Санат, 1997. – С. 127.
2. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 621 б.
3. Бекниязов Т. Журналистің шығармашылық ізденістері хақында // ҚазМУ Хабаршысы. – 1998. – №3. – 133 б.
4. Нұрғали Р. Қос қасиет // Егемен Қазақстан. – 2000. – 9 қаңтар.
5. Оразалинов С. Әмірмен әзектес әнер // Лениншіл жас. – 1980. – 8 қыркүйек.
6. Масғұтов С. Кәгілдір экран – әмір айнасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 103 б.
7. Ысқақ М. Публицистикамыздың жаңа кезеңі // ҚазМУ Хабаршысы. – 1994. – 46 б.

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА В СИТУАЦИОННОЙ КОМЕДИИ "VICIOUS"

Букреева Р.А. - магистрант 1-го курса, Костанайского государственного университета им.А.Байтурсынова.

Кандалина Е.М. - доцент, Костанайского государственного университета им.А.Байтурсынова.

В связи с нарастающей популярностью западных сериалов по всему миру, данная статья посвящена анализу современного британского комедийного проекта Vicious, который рассматривается как феномен массовой культуры и уникальный образец создания комического эффекта. Комический потенциал персонажей и сюжета ситкома Vicious безусловен, но юмористический апофеоз достигается лишь в процессе коммуникации и взаимодействия героев. Статья исследует возможности и условия создания комического эффекта, помимо лежащих на поверхности сюжетных и лингвистических инструментариев. Главной причиной смеха представляется именно реализация коммуникации на экране. Коммуникацию, как основу человеческого существания, изучает прагматика. Усилиями ученых-прагматиков были разработаны уровни речевого акта (локутивный, иллокутивный и перлокутивный), принцип кооперации Г.П. Грайса и принцип вежливости Дж. Лича. Все вместе эти предписания являются обязательным условием успешного протекания коммуникации. Однако в ситкомах наблюдается совсем иная картина: чем больше речевых принципов и правил нарушено, чем больше уровней речевых актов подорвано, тем триумфальнее комический эффект, и "консервированный" смех льется в унисон со смехом по ту сторону экрана.

Ключевые слова: британский ситком, комический эффект, коммуникация, прагматика, речевые теории.

Due to increasing popularity of the western soap operas in the world this article is devoted to the analysis of contemporary british comedy project "Vicious", which is considered as a mass culture phenomenon and a unique sample of comic effect's creation. Comic potential of the characters and the plot of "Vicious" is beyond doubt, but humorous apotheosis is achieved only through the communicative process and characters' interaction. The article explores possibilities and conditions of creating comic effect beyond the superficial plot and linguistic potencies. The main reason for laughter is the realisation of communication on the screen. As known, communication is the basis of human beings' existance and the subject of pragmatic studies. By the efforts of pragmatics scientists there were elaborated levels of the speech act (locutionary, illocutionary and perlocutionary), Grice's cooperative principle and Leech's principle of politeness. Altogether these prescriptions are an obligatory condition for successful communication. Nevertheless an absolutely different picture is

observed in sitcoms: the more speech principles and rules are violated, the more levels of speech acts are broken, the more triumphant the comic effect will be. And here goes the "canned" laughter interflowing in combine with the laughter on the other side of the screen.

Key words: british sitcom, comic effect, communication, pragmatics, speech theories.

Батыс елдері телехикаяларының бүкіл әлем бойынша танымал болуына байланысты, осы мақала комикалық әсерді жасау үшін құрастырылған бірден-бір үлгі және бұқаралық мәдениеттің феномені ретінде қаралатын Vicious британдық заманауи комедиялық жобаның сараптамасына арналған. Vicious ситкомының сюжеті мен кейіпкерлердің комикалық потенциалы (шамасы) әрине сөзсіз, бірақ әзіл-оспақ апофеоз кейіпкерлердің әрекеттесуі мен байланыс үрдісінде ғана жүзеге асады. Мақала бет тұсында жатқан сюжеттік және лингвистикалық құралдардан басқа да комикалық әсерді жасау үшін жағдайлар мен мүмкіндіктерді зерттейді. Құлкінің басты себебі экрандағы байланысты жүзеге асыру болып саналады. Байланысты, адамның өмір сүру негізі ретінде прагматика зерттейді. Прагматик-ғалымдардың еңбегімен сөйлеу актінің деңгейлері (локутивті, иллокутивті және перлокутивті), Г.П. Грайстың қауымдасу қағидасы және Дж. Личтің сыпайлық қағидасы құрастырылды. Осының бәрі бірге байланыстың сәтті өтуіндегі міндетті жағдайлар болып табылады. Дегенмен, ситкомдарда мүлде басқа жағдай орын алуда: сөйлеу актілердің кәптеген қағидалары мен ережелері бұзылса, сөйлеу актілердің кәптеген деңгейлері үзілсе, комикалық әсер одан әрі триумфалды және телекөрермендермен бірге теледидардағы тыңдармандардың күлкілері бір болып төгіледі.

Кілт сөздер: британдық ситком, комикалық әсер, байланыс, прагматика, Г.П. Грайстың максималары.

Англия - это страна давних традиций с тысячелетней историей. Всем известны английская пунктуальность, чопорность и напыщенность. Британские сериалы прошлых лет преимущественно изображали поведение, характеры и проблемы аристократии, а прислуга оставалась на заднем плане и не воспринималась зрителем, как действующее лицо, то есть просто создавала необходимый антураж. Современные же сериалы обратили, наконец, внимание на жизнь простых людей. Как оказалось, они ни чем не отличаются от господ, так же любят, страдают и радуются. Согласно рейтингам, британские сериалы, особенно ситкомы, пользуются большим успехом у зрителя по всему миру.

В ситкоме, как и в любом медиа-контенте, находит свое отражение культура страны производства. Вопросы, касающиеся комедийного жанра, ранее не попадали в фокус исследовательского интереса, несмотря на то, что юмор оказывает особое влияние на аудиторию. Уровень востребованности британских ситкомов и культурноспецифическая природа юмора обуславливают актуальность данной статьи, объектом которой является исследование инструментов создания комического эффекта.

Ситком, или ситуационная комедия - это комедийный телевизионный сериал с постоянными основными персонажами, связанными общей историей, местом действия и, как правило, законченным сюжетом в каждой серии. В ситкомах высмеиванию подвергаются социальные нормы, стереотипы, черты характера, политика и традиции [1, с.35]. Обычно в программе телепередач ситком занимает 30 минут эфирного времени, включая рекламу (то есть в среднем 22-24 минуты). Классические ситкомы записывались в студии перед аудиторией и, если зал не смеялся, сцена переписывалась на месте и переснималась. Именно отсюда появился закадровый смех. Но на современном этапе запись делается без непосредственных зрителей, и потому смех, который присутствует в таких ситкомах получил название "canned laughter", то есть заранее сделанная запись, наложенная на звуковою дорожку позднее [2, с.21]. Повествование ситкомов протекает в реальном времени - в повседневных местах, в центре обыденных событий: дома, на работе, в магазие, в пабе. Диалоги персонажей вписываются в рамки разговорного дискурса и повседневной жизни среднестатистического человека, если не возникает необходимости выделить какую-либо особенность героев как аристократическое воспитание или принадлежность к субкультуре [3, с.35].

С 2013 по 2015 гг. канал BBC представлял вниманию обширной публики новый ситком под замысловатым названием "Vicious" о пожилой паре геев - Стюарте Биксби и Фредди Торнхилле. Они уже 48 лет живут под одной крышей и знают друг о друге если не всѐ, то наверняка очень многое.

Стюарт – бывший бармен и несостоявшаяся модель. Его мать, миссис Милред, не очень-то одобряет нетрадиционную ориентацию сына, и потому Стюарт вынужден скрывать истинную причину долгого

проживания с "соседом по комнате" Фредди – неудачливым, но уверенным в своѐм таланте актѐром, карьера которого от начала и до конца состоит сплошь из эпизодических ролей. Теперь же жизнь двух пожилых мужчин заполнена в основном чтением книг, заботой о полумертвой собаке и язвительными препирательствами, причем по малейшим пустякам. Но, не смотря на ругань, они любят друг друга. Их друзья тоже не отстают: экстравагантная Вайолет, продолжающая настойчиво искать то ли настоящую любовь, то ли мужчину на одну ночь; чудаковатая Пенелопа, засыпающая на ходу, и Мейсон - острый на язычок, жадный брат Фредди. В один прекрасный день размеренная жизнь персонажей переворачивается буквально с ног на голову и оказывается под большой угрозой – виной всему становится заселившийся в квартиру этажом выше молодой и красивый парень по имени Эш из Уигана с жутким акцентом. Годами отличавшаяся завидным спокойствием парочка Фредди и Стюарт изо дня в день начинает встревать во всевозможные авантюры нового соседа, попадая из одной смешной истории в другую, ещѐ более забавную и комичную. Ситком полон искрометного английского юмора и потрясающих актеров.

Как видно из описания, комический эффект ситкома Vicious заложен уже и в персонажах, и в сюжете, ожидается просмотр ссор, взрыв скандалов, ревности, ироничных пикировок, столкновение этических установок, но только ли таким образом достигается комедийный апофеоз? Персонажи взаимодействуют, общаются, и то, с каким успехом им это удается и гарантирует комический эффект дискурса.

Ситком, как медиа-контент, относится к кинодискурсу, что по сути является разновидностью обычного коммуникативного акта. Коммуникация - это основа человеческого существования, базирующаяся на определенных свойствах и отношениях, которые определяют оптимальное для понимания строение сообщения и обеспечивают его адекватное восприятие. Изучением таких свойств и отношений занимается прагматика. Согласно С. Левинсону, прагматика рассматривается как "изучение дейксиса, импликативных форм, предположений и допущений, речевых актов и структуры дискурса" [4, с.27].

Дж. Остин описывает интенциональный характер коммуникации, выделяя три уровня речевого акта: *локутивный* (произнесение высказывания, обладающего фонетической, лексико-грамматической и семантической структурами, которому присуще значение), *иллокутивный* (явные и скрытые цели высказвания, например, сообщение некоторой информации или мнения, вопрос, приказ, просьба, совет, обещание, извинение, приветствие, жалоба и т.п.) и *перлокутивный* (воздействие высказывания на адресата: расширение информированности адресата; изменения в эмоциональном состоянии, взглядах и оценках адресата; влияние на совершаемые им действия; эстетический эффект и т.п.) [5, с.23-43].

Важными в процессе коммуникации являются речевая тактика и типы речевого поведения; правила ведения разговора, подчинѐнные так называемому *принципу кооперации* или *сотрудничества* Г.П. Грайса, который рекомендует строить речевое общение в соответствии с принятой целью и направлением разговора, например, адекватно нормировать сообщаемую информацию (максима количества), сообщать только истинную информацию и обоснованные оценки (максима качества), делать сообщение релевантным относительно темы разговора (максима релевантности / отношения), делать речь ясной, недвусмысленной и последовательной (максимы манеры речи) [6, с.44-46].

Позднее в 1986 году Дж. Лич расширил эти постулаты, сформулировав принцип вежливости, который насчитывает шесть максим: такта, великодушия, одобрения, скромности, согласия, симпатии [7, с.32-59].

Принцип кооперации Г.П. Грайса и принцип вежливости Дж. Лича рекомендуют правила, которые людям следует соблюдать, если они хотят, чтобы их коммуникация протекала успешно [4, с.103]. Но интересно, что при несоблюдении одной, нескольких или всех рекомендаций не исключается успешный исход коммуникации. С. Аттрадо утверждает, что "большинство шуток приводит к нарушению одной или более максим Грайса" [8, с.320].

Рассмотрим особенности применения и целенаправленные нарушения вышеперечисленных принципов на примере первой серии первого сезона Vicious.

Фредди, неудачливый актер с аристократическими замашками имеет своеобразную манеру речи и особую профессиональную интонацию, так что кажется, что он продолжает играть дома, как на сцене. Его лексикон образный, патетичный и часто пафосный: Ash: - *I was here to see about the flat. Is this a bad time?*

Freddy: - *No, no. No, no, no, no, no, no, not at all.*

Ash: - *Do you mind if I use your toilet?*

Freddy: - *Mind? We'd be devastated if you didn't.*

Stuart: - *Yes! I could have been happy and successful, instead of being stuck with you in this penitentiary.*

Freddy: - *Do you think I've been happy? With you simpering around this flat, pouring your blandness onto every surface.*

Стюарт выполняет в сериале роль супруги, и его тональность похожа на женскую: Stuart:

- Oh, my God! Oh, how dreadful!

Freddy: - *For a moment, I thought those high-pitched, piercing shrieks were coming from a gaggle of schoolgirls. But now I see it's just you.*

Freddy: - *Who were you squawking at on the phone just now?*

Эш, родом из Уигана (Большой Манчестер), говорит с акцентом, свойственным северозападному региону - */luv/, /mu∫t/ - Er, dunno.*

Он также использует молодежный сленг. -

I love spending time with OAPs.

Вайолет часто оперирует такими словами, как *dear, sweet, darling*, что характеризует ее, как весьма любвеобильную и добрую особу.

Кроме того комический эффект в локутивном акте достигается с помощью семантических приемов, основывающихся на валентности устойчивых фраз:

Stuart: - *Who do you think you are? The Earl of Grantham? You're from Wigan.*

Freddy: - *It's better than being from Leytonstone.*

Stuart: - *How dare you? I've been to Oxford.* Freddy:

- Yes, for lunch.

В иллокутивном акте комический эффект представлен следующими примерами:

Violet: - *I can't believe he's gone. Dear, sweet Clive. Did you hear about the foot?*

Freddy: - *Yes. Unfortunate.*

Violet: - *Oh, damn, I wanted to tell you.* То есть на самом деле Вайолет не столько печалилась о смерти друга, сколько хотела сообщить ужасные подробности его кончины.

Stuart: - *I'm going to make another pot of tea.*

Это типичный ответ Стюарта, когда он уходит от ответа, хватает чайник и хлопает кухонной дверью.

Stuart: - *Egg and cress sandwich, Mason?*

Mason: - *Is that what that is? I thought it was a crumb surrounded by a toothpick.*

Stuart: - *Perhaps you'd like some of what you brought? I could always cut you a slice of nothing.*

Ash: - *Hi. I hope you like cakes.*

Stuart: - *Oh, look, somebody brought something.*

Таким образом Стюарт пытается пристыдить нахлебника, но Мэйсон продолжает делать вид, что не понимает намеков.

Комический эффект в перлокутивном акте основывается на реакции и интерпретации услышанного адресата. Неожиданная реакция, выбивающаяся из рамок морально-этических устоев, провоцирует смех:

Violet: - *I do believe you broke his heart, Freddie.* Freddy:

- Thank you.

Правило качества нарушается чаще всего, когда персонажи преукрашивают действительность или откровенно лгут, дают ложную оценку с целью унижения и смело высказывают правду прямо в глаза:

Freddy: - *I'm quite certain I'm old enough to be your father.*

Ash: - *My father's 46.*

Freddy: - *Ah, and so am I.*

Freddy: - *It's Stuart. My friend. You remember him? Shrunken, old gnome?*

Freddy: - *That must be our new neighbour.*

Violet: - *The boy from the toilet? The one who was flirting with me shamelessly?* Freddy:

- No, this is a person who exists.

Правило релевантности тоже часто нарушается, когда персонажи отклоняются от темы, иронизируют, драматизируют, перебивают друг друга по причине собственной рассеянности:

Stuart: - *Nicely done, Miss Marple! I only hope his flesh didn't rot off where you touched him.*

Freddy: - *I'm surprised you could see it through the milky film that coats your cataracts.*

Freddy: - *Every young man wanted to be seen on the arm of Clive St. Claire, the most eligible bachelor in London. I seem to remember a wife.*

Penelope: - *Wasn't there a wife at some point?*

Freddy: - *Oh, that was ages ago, and it was only for 19 years. No, Clive was a true man's man. Independent, free as a bird.*

Penelope: - *And children. Weren't there children?*

Stuart: - *Yes, six. Are you through interrupting or shall I hand you a microphone?*

Правило манеры речи считается нарушенным, когда сказанная информация не уточняется, не ясна, двусмысленна или тавтологична:

Freddy: - *I also killed a prostitute on Coronation Street. Among others.*

Violet: - *Other prostitutes?*

Freddy: - *Other shows.*

Violet: - *Has anybody ever said you remind them of Zac Efron?*

Ash: - *That's a person, right?*

Violet: - *Or is it a place?*

Violet: - *Haven't I seen you in my yoga class? I go to yoga. I'm great fun.*

Ash: - *I don't think so.*

Violet: - *Well, I'm certain I know you. Have you ever been to Zac Efron? I'm covered either way now...*

Нарушение максим Лича не только приводит к комическому эффекту, но и ярко изображает особенности характера, социальные реалии, культуру и этикет Британии.

Freddy: - *No, no, I don't want to disturb him. It's very rude to disturb attractive people.* (максима симпатии)

Stuart: - *My mother, if you must know.*

Freddy: - *Was she calling to tell you when she'd be dying?* (максима вежливости, такта) Freddy:

- *You're still going on about that? Will you forget about it, please?*

Stuart: - *I can never forget it. You said some very hurtful things which you can never take back. I don't see how we can ever get over this.* Freddy: - *Stuart, I'm sorry.*

Stuart: - *Oh, that's all right.* (максима согласия)

Freddy: - *Would you excuse me a moment? And do not look at my awards while I'm in the other room. I'd be very embarrassed. They're over there.* (максима скромности)

В прагматике в связи с *субъектом речи* изучаются также: 1) установка говорящего, или прагматическое значение высказывания - косвенные смыслы высказывания, намѐки, иносказания, обиняки; 2) референция говорящего, т.е. отнесение языковых выражений к предметам действительности, вытекающее из намерения говорящего; 3) *прагматические пресуппозиции* - оценка говорящим общего фонда знаний, конкретной информированности, интересов, мнений и взглядов, психологического состояния, особенностей характера и способности понимания адресата; 4) отношение говорящего к тому, что он сообщает: а) оценка содержания высказывания (его истинность или ложность, ирония, многозначительность, несерьѐзность и пр.), б) введение в фокус интереса одного из тех лиц, о которых говорящий ведѐт речь, или эмпатия (термин С. Куно [9, с.32]), в) организация высказывания в соответствии с тем, чему в сообщении придаѐтся наибольшее значение.

В связи с *адресатом речи* изучаются: 1) интерпретация речи, в то числе и правила вывода косвенных и скрытых смыслов из прямого значения высказывания; 2) контекст, прагматическая ситуация и пресуппозиции, а также цели, с которыми говорящий может сознательно отступать от принятых максим общения (например, нарушать принцип релевантности, сообщать очевидные адресату вещи и пр.); 3) типы речевого реагирования на полученный стимул (прямые и косвенные реакции, например способы уклонения от прямого ответа на вопрос).

В связи с *отношениями между участниками коммуникации* изучаются: 1) формы речевого общения (информативный диалог, дружеская беседа, спор, ссора и пр.); 2) социально-этикетная сторона речи (формы общения, стиль общения); 3) соотношение между участниками коммуникации в тех или иных речевых актах.

В связи с *ситуацией общения* изучаются: 1) интерпретация дейктических знаков («здесь», «сейчас», «этот» и пр.), а также индексальных компонентов в значении слов; 2) влияние речевой ситуации на тематику и формы коммуникации (типичные темы и формы разговоров в гостях, на банкетах, в больницах, в приѐмных врачей и адвокатов и пр.) [10, с.120-156].

Freddy: - *Your mother is always the first to know when someone dies. Is she getting the news directly from Satan?* (пример сарказма, направленного адресату речи)

Stuart: - *Ash, why don't you pour yourself a cup of tea instead of sitting there like a statue.*

Ash: - *I'm sorry. I'm not quite sure how to behave.*

Freddy: - *Have you never been a guest before? You must engage in the conversation.*

Voilet: - *Maybe he's shy. Are you shy, darling?*

Freddy: - *Is it something we're doing? Is it us?*

Violet: - *No, it's definitely him.*

Mason: - *They have no manners nowadays.*

Stuart: - *Exactly. Interact. Ask questions.*

Penelope: - *Well, Chinese people are very quiet.*

Stuart: - *He's not Chinese!* (пример правила поведения в гостях и нарушение максимы релевантности)

Комический эффект вызывает реакция персонажей на звонок в дверь, что обличает их как не слишком гостеприимных хозяев:

Stuart: - *Who on earth is that?* Freddy:

- I have no idea.

Stuart: - *Are you expecting anybody?*

Freddy: - *No! These aren't calling hours! This is outrageous! You just don't go about ringing people's doorbells! Let's just see who it is, and then put the whole ugly business behind us.*

Freddy: - *This is complete lunacy! It's like Victoria Station!* Freddy:

- Oh, that is it! We are disconnecting this bell!

Выдвинув в качестве объединяющего принципа употребление языка говорящими в коммуникативных ситуациях и прагматической компетенции, прагматика охватила многие проблемы, имеющие длительную историю изучения в рамках риторики и стилистики, коммуникативного синтаксиса, теории и типологии речи и речевой деятельности, теории коммуникации и функциональных стилей, социолингвистики, психолингвистики, теории дискурса и др., с которыми прагматика имеет обширные области пересечения исследовательских интересов.

Типичной для ситкома является ситуация нарушения максим качества, релевантности, постулатов скромности и вежливости. В результате этих запланированных ошибок в повествовании происходит пауза как символ непонимания и негодования адресата, и раздается "консервированный" смех. Нарушение прагматических правил - это и есть основа создания комического эффекта, на базе которых позднее разыгрываются скандалы, сцены ревности, ироничные пикировки, столь полюбившиеся телезрителям.

Литература:

1. Lewisohn M., *The Radio Times Guide To TV Comedy* - 1998;
2. Eaton M. Television Situation Comedy, in Tony Bennett et al (eds.) - *Popular Television and Film*, London: British Film Institute, 1981;
3. Neale S., Film and Theory. An Anthology - Edited by Robert Starn and Toby Miller - Department of
Cinema Studies, New York University, 1981; 4.
Levinson St., Pragmatics, L. — N.Y., 1983.
5. Essays on Austin J.L., Oxford: Clarendon Press, 1973;
6. Grice H. Paul, Logic and conversation. In Cole, P., and J.L. Morgan, eds. Speech Acts. New York:
Academic Press, 1975;
7. *Leech* G.N., Principles of pragmatics, L. — N.Y., 1983;
8. Attrado S. The Violation of Grice's Maxims in Jokes. Proceedings of the Sixteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society,1990;
9. *Kuno* S., Subject, theme and the speaker's empathy, в кн.: Subject and topic, N. Y. — S.F. — L.,
1975;
10. Прагматические аспекты языкового функционирования. в кн.: Философские проблемы языкознания на международных научных конгрессах и конференциях (1970—1979), М., 1981.

УДК-792.0171.2(574.243)

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ– XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ТЕАТР ӘНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Ерменбаева Г.К. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Джунусова С.С. - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің магистранты

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қостанайлық театрдың тарихы - мәселені зерттеуге қажетті қызықты материалдар, шет аймақтық қаланың әміріндегі театрдың орны мен рөлі жайында ақпараттар береді. Нақты сараптама шет аймақтық қаладағы театрдың қалыптасқан және әмір сүрген әлеуметтік және мәдени ортаға тәуелділігін көрсетеді. Мақалада, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қостанай қаласындағы театр өнерінің қалыптасу және даму тарихы қарастырылады. Қалада театр өнерінің қалыптасу мен даму үлкен жолы анықталады. Театр репертуарына, театр қойылымдарының жанрына және театр труппаларының құрамына үлкен көңіл бөлінеді. Сонымен қатар мақалада театр қойылымдарды және көрермендердің бағасын бейнелейтін аймақтық газет беттерінен мәліметтер келтіріледі. Мұрағат құжаттарының негізінде премьералардың саны және театрға келушілер туралы статистикалық мәліметтер беріледі. Мақалада бұл жылдардағы қоғам әміріндегі барлық әзгерістерге театрдың реакциясы көрсетіледі.

Негізгі ұғымдар: Театр; Халық үйі; Қостанай; Стационарлық топ; әртіс; спектакль.

История кустанайского театра второй половины XIX - начала XX века даѐт достаточно интересный материал для рассмотрения проблемы, места и роли театра в провинциальном городе. Конкретный анализ провинциального театра показал его зависимость от социальной и культурной среды, в которой он формировался и существовал. В статье рассматривается история становления и развития кустанайского областного драматического театра в конце XIX - первой половине XX века. Прослеживается большой путь становления и развития театрального искусства в городе. Большое внимание уделяется репертуару театра, жанрам театральных постановок и составу театральной труппы. Также в статье приводятся выдержки из региональных газет, описывающих театральтные постановки и оценки зрителей. На основе архивных документов приводятся статистические данные о количестве премьер и посещаемости театра. В статье отражена реакция театра на все изменения и перемены происходящие в жизни общества в эти годы.

Ключевые слова: Театр; Народный дом; Костанай; Стационарная группа; артист; спектакль.

History Kostanay theatre of the second half of XIX - early XX century presents an interesting material for consideration of the problem, the place and role of the theatre in province. A specific analysis of the provincial theatre showed its dependence on the social and cultural environment where it was formed and existed. The article deals with the history of evaluation and development of the Kustanay regional drama theatre in the late of XIX - early XX centuries. We are able to observe the evaluation and development of theatre art in the city. Great attention is paid to the theatre repertoire, theatre genres, performances and the stuff of theatre troupe. There are some extracts from the local newspapers which describe the theatre performances and attitude of audience in the article. Proceeding from archival documents there are some statistics on the number of premieres and theatre attendance. The article reflects the attitude of the theatre to all changes and changes which take place in the society that period.

Keywords: Theatre; People's House; Kostanay; Stationary group; artist; performance.

Театрдың тарихи жағынан қалыптасу, даму, әсіп - әркендеу жолы әрбір ұлттың, әр халықтың әмір-тұрмысымен, олардың жалпы тарихымен және тұрлаулы мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа әнер түрлері сияқты театр әнері де қоғамдық ой-сананың негізгі бір формасы болып табылады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қостанайлық театрдың тарихы - мәселені зерттеуге қажетті қызықты материалдар, шет аймақтық қаланың әміріндегі театрдың орны мен рәлі жайында ақпараттар береді. Нақты сараптама шет аймақтық қаладағы театрдың қалыптасқан және әмір сүрген әлеуметтік және мәдени ортаға тәуелділігін кәрсетеді. Сол уақыттағы театр қаланың мәдени әмірінің орталығы болғандығына күмән жоқ. Ол қаланың түрлі сословиелік тұрғындардың жиналатын клубы ретінде болып саналды. Театр сонымен қатар адамдардың жиналып, бір бірімен араласу құралы болды. Бұл пьеса кейіпкерлерімен, сүйікті актерлермен, сонымен қатар таныс және бейтаныс театрға келушілерімен белсенді әңгімелесу. Кітапхана мен дәрістерге қарағанда театр ерекше ағарту құралы болып есептелді. Яғни, театрға сауаты тәмен және қаланың орта топ әкілдерімен қатар тәменгі топ әкілдері де келетін.

Халық үйі қала тұрғындарының бір-бірімен араласуында маңызды рәль атқарды - аталмыш мекеменің басшылығымен, жергілікті интелегенция мүшелерінің күшімен мәдени - ағартушылық іс - шаралар ұйымдастырылатын: спектакльдер қойылды, кештер ұйымдастырылды, жалпы білім беру тақырыптарында дәрістер оқылды [1,б.65]. Театр саяси мінбені, баспасәзді алмастырды, бұл халықтың кәңіл жұбататын жалғыз орны, яғни бұл жер қоғамдық әмірдің жүрегі деп саналатын. Халық үйінің қала тұрғындарының барлығына қол жетімді болуы, театр әнерінің сүйіп тамашалайтын қауымның жиналатын орнына айналды. Қостанайдың елдің ірі орталықтарынан алшақ орналасуы, тек қана қаланың мәдени әміріне ғана емес, сонымен қатар театр қызметіндегі қойылымдарға да кері әсерін тигізді. Егер кәсіби және репертуарлы театр туралы айтатын бұл уақытта ол әлі қалыптасқан жоқ. Әуесқой спектакльдер қойылатын, сонымен қатар, билік әкілдері қызығушылық білдіре отырып, халық бастамасын бақылауға алып белгілі сипатта дамуына әсер етуге тырысты. Жергілікті мұғалімдердің, оқушы жастардың, шенеуніктердің қолдауларына сүйене отырып, әуесқой ынтагерлер Н.Гогольдің, А.Островский және Л.Андреевтың пьесаларын табысты қоюлуына белсенді ат салысты. Кәп жағдайда, аса кәсіби шеберліктері болмасада, талғамайтын кәрерменнің назарына театр қоюшылары күлкілі шағын пьесалар, мелодрамалар, әр түрлі драмалық қойылымдар, «Противотещин порошок», «Еврейский характер», «Кавказские ночи», «Графиня Эльвира» сияқты және басқа да скетчтер ұсынатын. Сондықтан қала тұрғындарының мәдени ой-әрісін кеңейтуге кәмектесетін, әуесқой театрдың маңызы зор [2]. «Степные отголоски» газетінің 1910 жылғы 4 сәуіріндегі нәмерінде ең алғашқы рет қостанайлықтардың сахналық кәріністері туралы жазылған: «В минувший зимний сезон в зале Кустанайского народного дома было поставлено два солдатских спектакля. Спектакли ставились бесплатно, публика едва вмещалась в зал и состояла преимущественно из учащейся молодѐжи. Игра была весьма недурна и живая, команда награждалась дружный долго не смолкавшими аплодисментами» [3].

«Кустанайское степное хозяйство» газетінде де үзінді мәліметтер кездеседі. Аталмыш газет беттерінде 1914 жылдың кәктем-күз маусымдарындағы әуесқой театр үйірмелері қойған спектакльдер туралы баяндалады. Әуесқой театр әртістерінің (олардың кәбі шығармашылық лақап есімдерімен аталды) арасынан да халыққа танымал әз жұлдыздары пайда болды, мысалы актер Двоеглазов, режиссер Сысин. Кәріністерден алынған қаражат кәп жағдайда қайырымдылық шараларына жұмсалып жатты. Қойылымдар орыс, украин және татар тілдерінде жүрді. Халықтық драмалық театр жайлы естеліктерді Г.А.Куприннің «Кустанай» жолсілтеушісінде кездестіруге болады [4,б.35]. Аталмыш жолсілтеуіште әуесқой және арнайы шақырылған әртістердің труппаларға бірігіп, қала мен аудандарда музыкалық-театрландырылған кәріністерін халық назарына ұсынғаны туралы айтылады. Халық арасында пасха мейрамында әткізілетін «комсомолдық пасхалар» кең танымалдылыққа ие болды. Негізінен қойылымдардың сюжеттері кәп жағдайда дінге қарсы болды. Қостанайдың халық білім беру бәлімінің 1921 жылғы мұрағаттық құжат қорының деректері бойынша қала, уезд ауылдарына орыс, татар және қырғыз үш труппалары әз қойылымдарымен барып жүрген. 1919 жылы халықтық білім беру бәлімінің алқалық жиналысында революцияға дейінгі белгілі болған «Фурор» киноматографиясын қайта жабдықтап, оның орнына осы атпен кинотеатр ашу шешілді. Меңгеруші қызметіне инженер Айзенберг тағайындалды, ол қызмет тарапынан ғимаратты және машиналық бәлімді толықтай қарап шығып, жәндеу жұмыстарына қажеттілерді анықтауы тиіс болды. 1922 жылдың қаңтар – ақпан мұрағат құжаттары бойынша, «Фурор» театрын жалға алған орыс драма театрының ұжымы ақпан айында тарап кетті. Сол жылдың наурыз айында «Фурор» театры Қостанай губерниясының әскери – қажеттіліктермен қамтамасыз ету басқармасының қарамағына әтті. Әскери комиссариаттың құжаттары бойынша сәуір

айында театрға Карл Маркс аты берілді. Тұңғыш стационарлық театрдың ашылуын қостанайлықтар үлкен қошеметпен қарсы алды. Бұл оқиға туралы «Степь» газеті 1922 жылдың 22 сәуірінде былай деп жазады: «Театр для Кустаная является своего рода роскошью и первым, вполне заслуживающим название театра. Устроены ложи, четыре в партере и две во втором яруса. Написаны новые декорации. Все окна в фойе театра, заболоченные раньше наполовину досками, заселены, стоны театра внутри выбелены. Над сценой в красных бантах красуется портреты вождей пролетариата Карла Маркса, Энгельса и Ленина. Для артистов устроены двухъярусные сборные сцены, для музыкантов – отдельный, вполне достаточный и просторный ход под сценой. Театр стал положительно неузнаваем. Если в этот день 16 апреля 1922 года, верующие праздновали Воскресение Христа, то любящие театр и искусство с таким же правом могли праздновать воскресение Кустанайского театра, вернее говоря, рождение его, ибо до сего времени более и менее сносного театра в Кустанае не было. В день открытия в театре были прочитаны доклады о текущем моменте, о театре и о борьбе с голодом. Был устроен сбор в пользу голодающих детей красноармейцев, давший 12 млн. 130 тыс. рублей. Затем был показан первый в истории этого театра спектакль – Бувальщина. Спектакль шел на украинском языке. Роль Пономаря сыграл артист Илья Леонтьевич Тарутов. Несколько песен исполнил украинский хор. Первоначально труппа было русско - украинской и ее репертуар в основном состоял из украинской классики» [5, 10-11 б.]. Қостанайлық «Степная заря» газетінің мәлеметтері бойынша, 1923 жылы театр репертуарына Д.С Мережковскийдің «Павел I», А.И Сумбатовтың «Цепи», А.Ф Писемскийдің «Горькая судьбина», Ф. Шиллердің «Разбойники», Н.В. Гогольдың «Ревизор», В.В Крестовскийдің «Петербургские трущобы» қойылымдары кірді. Бұл қойылымдарда жаңа декорациялар мен жаңа костюмдер пайдаланылды. Қостанайлық губерниялық атқарушы комитетінің 3 шақырылымындағы 1922-1923 жылғы отырыстарында Қостанайда бұрын соңды тұрақты труппасы болмаған театр туралы сөз көтерілді. Кейде спектакльдерді әр түрлі жанрдың әртістерінен құрылған гастрольдік сапармен келген топтар мен ансамбльдер қойды. 1923 жылдың 24 мамырында «Красная степь» газеті Карл Маркс атындағы халықтық театрдың 1-ші қалалық драмалық театрға ауыстырылғаны туралы жариялады [6]. Бұл уақытта театр әскери мекемлерінің қадағалауынан шығып, репертуарларын кәсіби негізде өздері жасақтау құқығына ие болды. Жаңа ахуал кәсіби әртістерге қостанайлықтарға спектакльдер қою мүмкіндігін берді. Театрдың стационарлық труппасы аралас құрамда болды, яғни орыс-украин репертуарларынан тұрды. Ол өткен ғасырдың 30-шы жылдарында келесі спектакльдер қойды: «Простая вещь», «После бала», «Ой не ходи Грицю на вечерний», «Наталка Полтава», «Чужой ребѐнок», «Платон Кречет», «Поздняя любовь», «Запорожец за Дунаем». Азовскийдің басшылығындағы болған аралас орыс-украин труппасы бір маусым ғана жұмыс істеді. Осы бір маусымда халық театры 30 мыңға жуық көрерменің назарына 9 премьера және 100 жуық спектакльдер ұсынылды. Облысттық халықтық білім беру бәлімінің № 16 Бұйрығына сәйкес, 1936 жылы 28 қазанда Қостанай қаласындағы Облыстық драма театрының директоры болып А.Ф.Малин тағайындалды. Жаңа директорға театрдың жөндеу жұмыстарын кейінге қалдырмай және қажетті құрал – жабдықтарды уақытылы алу міндеттелді, сонымен қатар 1936 жылдың 5 қарашасынан кешікпей театр сахнасында көрермендерге спектакльдер мен қойылымдар ұсынылуы тиіс болды. 1936 жылдың қараша айында қаланың партиялық, кеңестік және одақтақ ұйымдары Ұлы Қазан революциясының 19 жылдығына арналған салтанатты жиының Қостанай қаласындағы қайта ашылған облыстық драма театрында өткізді.

Жиналыс соңында стационарлық театрдың сахнасында тұңғыш рет революциялық романтикаға толы Б.Лавреневаның «Простая вещь» спектаклі қойылды [7, 46 б.].

1937 жылдың екінші жартысында Қостанай театры труппасын қайта ұйымдастыру нәтижесінде орыс тіліндегі реператуарын ойнайтын құрамында 35 кәсіпқой әртісі бар жаңа топ құрылды. Театрдың көркемдік жетекшісі болып Курганский тағайындалды.

Кейінгі жылдардағы Қостанай театрының тарихын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең 1936 жылдан 1941 жылға дейін созылды. Осы бес жылдың ішінде Қостанайлық театр қуаттанып, тәжірибе жинап және спектакльдерді безендіруге арналған құрал-жабдықтармен жабдықталды. 1937 жылы 54 мың адам тамашалаған театр сахнасында 15 премьера, 200 спектакль қойылды, Облыс аудандарында қойылымдарды қою кездейсоқ сипатта болды. Бес жылдың алғашқы маусымындағы қаржылық жоспардың орындалуы туралы ақпараттар сақталмаған, 1939 және 1940 жылдардағы деректерді салыстыратын болсақ, қойылымдар мен көрермендердің саны театр жоспарының 70% құрған. Жылына 15 премьера өткен жағдайда, спектакльдер саны 200 -290 арасында болып отырды. Көрермендердің басым көпшілігі яғни 58 мың адам 1940 жылы жиналған. бұл жылдары жергілікті ұйымдар мен мекемелер стационардың театрдың әмір сүруніе көп көмек көрсетіп жатты.

Екінші кезең 1942 -1945 жылдар арасында болды. Бұл кезең кәермендер қауымының кәпшілігімен және ауқымды жұмыстармен сипатталды. Кәермендер саны бір жарым есеге, ал ауылдық жерлердегі қойылымдардың саны екі есеге артты. Қостанай театры барлық елдегі сияқты бұл жылдары қиындықтар мен ауыртпалықтарды басынан кешті. Соған қарамастан, сол жағдайда театр жылына 14-15 премьерадан шығарып отырды. Соғыс жылдарындағы ауыртпалықтар мен қиыншылықтарды Қостанайлық халыққа театр қойлымдары бір сәтке болсада ұмытуға әсер етті.

Соғыс жылдарында театр 40-қа жуық заманауи тақырыпта қойылымдар қойды, олардың ішіндегі үздіктері Л.Леоновтың «Нашествие», Д.Фурмановтың «Чапаев», К.Симоновтың «Парень из нашего города» және «Русские люди», К.Треневтің «Любовь Яровая», Л.Славиннің «Интервенция», В.Вишневскийдің «Оптимистическая трагедия» және тағы да басқалары. Үшінші кезеңі 1945 жылдың екінші жартысынан бастап театр біршама қиыншылықтарға ұшырады: басшылықтың жұмысқа деген ынтасының азаюі, ұжымның жайбарақаттылығы нәтижесінде қойылымдар деңгейінің төмендеуі, нәтижесінде театр кәермендерін жоғалтып, қаржылай қиындықтарға тап болды. Театр жаңында 1946-1947 драмалық студия жұмыс атқарды. Ол студияны 7 адам аяқтаған,солардың ішінде кейін Г.Глывина театрдың жетекші әртісіне айналған

Үкімет және партияның тың және тыңайған жерлерді игеру туралы шешім қабылдауына жауап ретінде театр жұмысында да ерекше әзгерістер пайда болды. 1953 жылдан бастап Қостанай театры облыс аудандарына жазғы гастрольдік сапарлармен шығуды дәстүрге айналдырды. 1954 жылдан Қостанай облысының тыңайған жерлеріне әр түрлі, соның ішінде астаналық театр, концерттік топтар және ансамбльдер гастрольдік сапарларымен келе бастады. 1950-шы жылдары гастрольдік сапарларымен келгендердің ішінде Мәскеу Үлкен Академиялық театры, С.М.Киров атындағы Ленинград Академиялық театры, Мәскеу Академиялық Кіші театры және басқа да атақты труппалар Қостанайда әз әнерін кәрсеткен еді. 20 жыл ішінде театрда 271 пьеса, 6272 спектакль, олардың ішінде ауылдық жерлерде – 2110 қойылым кәрменге ұсынылды. Қойылымдарға жалпы саны жарты миллион адам, олардың ішінде ауылдық жерлерде 400 мың адамға жуық келген [8, 201 б.].Бірақ жақсы жетістіктерге қарамастан, баспа беттерінде сыни материалдар болған. 1955 жылы 31 шілдеде «Сталинский путь» газетінде театрдың проблемалары мен қиындықтары туралы жазылған: «Коллектив театра в минувшем сезоне доказал, что он умеет играть и остросюжетную лирическую комедию, и драму, выдержанную в психологическом ключе. Тем не менее зрителей всѐ время не оставляло чувство какой-то неудовлетворенности. Пьесы, посвященные современной теме, были так подобраны, что обнаружилась тенденция к облегченному решению поставленных вопросов… И зритель и актер тоскуют по большой героической теме, ибо нигде так полно не раскрываются качества советского человека, как в периоды исторических сдвигов, эпохальных событий, в самые напряженные моменты борьбы за революционное преобразование мира и независимость родной страны» [9, 3б.].

Театр әнерінің қалыптасу және даму тарихы жан-жақты болды. Театр жанрларын, мәдениет ісі қайраткерлерінің әмірі мен қызметін кешенді зерттеу арқылы біз Қостанай қаласындағы театр әнерінің тарихи жолын анықтай алдық.Әзіндік бір әлшеуіш құрал ретінде, театр қоғам әміріндегі болып жатқан барлық әзгерістерге сергілікпен ілтипат білдірді. Зерттелген материалдарды сараптау нәтижесінде театр тарихы – әңір тарихының ажырамас бәлігі екендігіне кәз жеткіздік.

Әдебиеттер:

1. Обзор Тургайской области за 1911 год.-Оренбург,1915.- 65 б.
2. ЦГА РК. Ф.25, Оп.1, Д.1543, Л.10
3. Коробко Ф. Творческие планы театра// Кустанайское степное хозяйство. Кустанай,1914,№15
4. Куприн Г.А., Кустанай: Политико-информационный путеводитель.- Алма-Ата: Казахстан, 1979.- 80 б.
5. Костанайский областной русский драматический театр: История длиною в 90 лет//Ред. сост.Т.Н.Созина.-Костанай,2012.– 100 б.
6. ГАКО.Ф.152.Оп.1Д.33.Л.93
7. Абултаев М., Смагулов Н.Из истории культурного строительства Кустанайской области (19191967). – Кустанай, 1968.- 160 б.
8. Костанайская область: прошлое и настоящие. В 2-х ч./ Под ред. И.К.Тернового – Костанай, 2007.-508 б.
9. Корсунская Б. За дальнейшее обогащение репертуара // Сталинский путь — 1954.-№ 240.

УДК 81'42(075.8)

КӘРКЕМ МӘТІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Досова А.Т.- ф.ғ.к., доцент, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Халық Г. - магистрант, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Бүгінгі таңда тіл білімінде жазушы шығармаларының тілдік табиғатын толық тану үшін жазушы шеберлігін бір ғана стилистикалық тұрғыдан зерттеу қажеттігі қойылып отыр. Қазақ әдебиетінің классигі, жазушы-драматург Т.Ахтановтың шығармашылық лабораториясы біраз зерттеу жұмысына әзек болғанымен, лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдауға түскен жоқ. Т.Ахтанов романдарында қолданылған тілдік құралдар лексика-грамматикалық, стильдік ерекшеліктер тұрғысынан қарастырылуы мақала тақырыбының өзектілігін көрсетеді. Негізгі сөздер: тіл, дүниетаным, танымдық аспект, антропоөзектік бағытта, мәтін.

At the given stage of modern linguistics development there is actuala studying of art writer's skill, language and stylistic features of art texts. The urgency of research is determined by the fact, that for the first time in a history of creative laboratory's laboratories studying of the Kazakh literature classics, the writer-playwright T.Ahanov are considered stylistic features of his prosaic product's language. Key words: language, worldview, cognitive aspect, anthropocentric directions, text.

На данном этапе развития современной лингвистики становится актуальным изучение художественного мастерства писателя, языковых и стилитсических особенностей художественных текстов. Актуальность темы статьи определяется тем, что впервые в истории изучения творческой лаборатории классика казахской литературы, писателя-драматурга Т.Ахтанова рассматриваются стилистические особенности языка его прозаических произведений.

Ключевые слова: язык, мировозрение, когнитивный аспект, антропоцентрическое направление, текст.

Академик З.Қабдолов қайталауды фигураның бір түрі ретінде қарастырады. Ғалым: —Фигураның (айшықтаудың) бір түрі – қайталау – сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу‖, - деп кәрсетеді [1, 229].

Қайталаманы тілдік тұрғыдан алғаш сипаттаған профессор Қ.Жұбанов қайталамаларды қос сөздердің бір түрі ретінде алады. Ал қайталаманы тек әдебиеттану ғылымына тән кәркемдеу құралы емес, стилистикалық фигура екендігі туралы пікір алғаш рет —Қазақ тілінің стилистикасы‖ оқулығында айтылады. Онда қайталамалардың кәркем әдебиеттегі стильдік қызметінің ерекше маңызды болып келетіндігі Абай, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов шығармалары арқылы талданады.

Профессор Р.С.Әмір қайталаманы ауызекі сөйлеу тілінің әсерімен әдеби тілімізге енген синтаксистік амал ретінде сәйлем мүшелері тұрғысынан қарастырады [2].

Қайталаманы тұңғыш рет лингвистикалық бірлік ретінде қарастырған академик Р.Сыздық болды. Ғалым —Абайдың сөз әрнегі‖ атты монографиясында Абай шығармаларында қолданылған қайталамаларға терең талдау жасайды [3]. Академик Р.Сыздық әдеби тілімізде толық қалыптасқан айшықтың осы түрін тұңғыш рет әзіндік лингвистикалық терминмен белгілеп берді. —Орыс тіл білімі мен әдебиеті —повтор‖ деп аталатын құбылысты кәбінесе —қайталау‖ деп алып жүр. Сірә, қайталау (повторение) – қимыл есімнің атауы, ал қайталама – абстракт есім атауы – термин болмақ‖ [3, 87].

Профессор М.Серғалиев Ғ.Мүсіреповтің шағын проза-әңгімелеріндегі қолданылған қайталамаларды —әзіндік дәстүрі бар тәсіл‖ деп бағалайды. —Жазушы қаламынан туған қайталаулар үйіптәгіліп жұмсалуы арқылы кейіпкердің бет-бейнесін немесе сан алуан әрекеттерін әр қырынан таныту мақсатында оқырманның алдына айқын сурет тәрізді жайып салады. Былайша айтқанда, әйгілі қаламгер творчествосындағы қайталаулардың бір маңызды жағы – оның суреттеудегі кәрнекілік мәнге ие болатындығы‖ [4, 137].

Қайталаманы сөз қолданудың бірден-бір оңтайлы тәсілі ретінде қарастырған профессор Б.Шалабай —Қазақ көркем прозасының тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері‖ еңбегінде қайталамалардың бұрын қарастырылмаған түрлеріне тоқталады. Қайталаманың көркем мәтіндегі қолданысына ерекше талдау жасай келіп, оларды синтагмалық және сәйлем деңгейіндегі түрлерге саралайды.

Сөздердің қайталануы қазақ тілінде лексика-грамматикалық және экспрессивтік-стилистикалық мақсатта жұмсалады. Әрбір қайталаманың мағынасы айтушының немесе жазушының мақсатты бағытына, контекске және шығарманың жанрына байланысты. Олай болса, қайталамалардың табиғатын ашу мәселесінде жеке авторлардың ықпалы болады. Сондай автордың бірі – Т.Ахтанов.

Т.Ахтанов көркем шығармаларында қайталамаларды батыл қолданып, көркемдік аясын, стильдік қызметін кеңейте түскен. Жазушы белгілі бір сөзді неше рет қайталаса, сол сөздің соншалықты стилистикалық қызметі болады және де ол қызмет біркелкі емес, әрқилы болып келеді.

Жазушы шығармаларында қайталанып келетін сөздер сөздің мағыналарына астар, түрлі реңк үстей отырып, теңеу, метафора, сияқты көркемдік құрал ретінде де қолданылады. Мысалы, *“Енді аса жылы рақат мекені, анадай ыстық сағыныш мекені жаудырап артта қалып барады”* (1, 13-б). Бұл қайталама арқылы сәйлем әзінің поэтикасымен ерекшелене түскен. Мұнда теңеу де (анадай ыстық), қайталау да (аса жылы рақат мекені, анадай ыстық сағыныш мекені), метафора да (сағыныш мекені жаудырап артта қалып барады), эпитет те (аса жылы рақат мекені, сағыныш мекені) бар. Астарлау мен тұспалдауға негізделген сәйлем осылай бірнеше кәріктеуіш тәсілдер арқылы айрықша әсерлі шыққан.

Жазушы шығармаларындағы қайталамалар әр түрлі сөз таптарына жатады. Солардың бірі – зат есім. Жазушы зат есімді ойды жалғастыру, сәйлемдерді бір-бірімен байланыстыру мақсатында қолданған. Мысалы, *“Көктемнің зәрсіз желінен ауа дірілдеп тұр. Қоспан сол желді көзімен көргендей болып еді. Жұмсақ майда жел жусан мен боздың басын шалып ұсақ толқындай жыбырлап, содан анау адырдың басына орғып шығып, ар жағында көк сағым болып толқып төгіліп жатты*‖ (Боран, 74-б).

Жоғарыдағы мәтінде “жел‖ сөзі үш рет қайталанған. Майда, зәрсіз анықтауыштарымен келіп эпитеттік қолданыста тұр. Ал екінші сәйлемдегі *сол* сілтеу есімдігі *жел* сөзін нақтылап көрсеткен. Әрі ой жалғастырушы қызмет атқарады.

“Оның жолынан менің жолым бәлек. Егер мен жоғарылай қалсам да адал жолмен көтерілем ғой‖ (Қаһарлы күндер, 18-б). Үш рет қайталанған жоғарыдағы мәтіндегі алғашқы екі қайталама екі адамның іс-әрекетінің арасындағы айырмашылықты бәле көрсету мақсатында қайталанса, кейінгі қайталама сол іс-әрекеттің (жолдың) қандай екендігі мен кейіпкердің таңдауын айқындап көрсету мақсатында берілген.

Т.Ахтанов романдарында сын есімнен жасалған қайталамалар да шығарма тілін байытуға үлес қосқан. Мысалы, —*Қасболат шешініп, түкті халатын киіп жұмсақ диванға отырды. Кең бәлменің іші күңгірт. Қараңғылыққа ұласып қаракөленкеде сервант, радиоприемник, стол үстіндегі ваза болсын, әр заттың бедері өз көлемінен үлкен, әрі бір түрлі жұмсақ болып көрінеді. Жұмсақ басып Сәбира кірді. Қараңғылық оны бұлдыр қара сағымдай орап алған. Етшең толық денесі сүйегінен, тығыздығынан айрылып, осы қара сағымда жеңіл қалқып жүрген сияқты. Қасболат көзін шала жұмып диванда қисайып жатыр. Мүлгіп кеткен жоқ, бірақ жаны жай тауып, ой атаулының бәрін ұмытып рақат тыныштыққа кірді. Осындай халде азғана уақытта тынығып қалатын”* (Қаһарлы күндер, 44-б).

Автор жоғарыдағы мәтінде қайталау тәсілі арқылы Қасболаттың жаны жай тауып, жайбарақат дем алып, рақатқа бөленіп отырған кезін суреттеуде тыныштық пен қараңғылықты қатар алып отырған. Қараңғылық та, қара сағым да, жұмсақ зат пен жұмсақ қимыл – барлығы да жайбарақаттықтың белгісі. Қасболаттың жұмсақ диванға отыруы оның жұмыстан бойын босатып, еркінсуін көрсетсе, үйіндегі заттардың жұмсақ көрінуі үй ішінің жылылығын, ал жұбайы Сәбираның анау-мынау емес, жұмсақ басып келуі – бәрі бірі-бірімен үндесіп, отбасы жылылығын, тату-тәтті жас жұбайлардың сүйіспеншілігі мен сыйластығын айғақтап тұрғандай. Сонымен қатар бұл жайбарақаттықтың суретін *қараңғылық, қара сағым* сияқты үнсіз тыныштық символдары айқындай түседі. *Қараңғылық* сөзі мен *қара сағым* тіркесі екі реттен, ал *жұмсақ* сөзі үш рет қайталанған. Бұл қайталамалардың авторлық мақсаттан туып отырғандығы анық. *Жұмсақ* сын есімі сәйлемде контекске қарай бірде анықтауыш, бірде пысықтауыш қызметтерін атқарады.

Т.Ахтанов романдарында есімдіктер де қайталанып қолданылады. Мысалы, *“Қоспан әз қолымен ашамай істеп, тұңғыш рет атқа мінгізді. Бұрын да атқа мінгенде Қоспанның алдынан түспейтін, содан ба, тіпті қорыққан жоқ. Жуас кер байталды қамшылап, бірден тепектеп желіп кетті. Жабыла қараған кішкене топтың алдынан танауы шелиіп сыдырып әтті. Айқайлап шақырғанға да қайрылар емес, кішкентай тақымы торғайдың қанатындай жалпылдап үсті-үстіне тебініп, атын қамшылап*

ұзап бара жатты. Қоспан артынан қуып жеткенде "әзім шабамын, аға, әзім шабам" деп тізгінін бермей қойып еді. Сонда бір марқасын сойып, тоқым қағарын әзі жасаған" (Боран, 76-б).

Жоғарыдағы мәтінде автор —әз‖ есімдігін тәрт рет қайталап қолданған. Мәтінде —әз‖ сәзін екі адамға қатысты алып, сәйлемнің экспрессивтілігін күшейте түскен. Алғашқы және соңғы сәйлемдердегі —әз‖ есімдігі Қоспанға қатысты алынса, —әзім шабамын‖, —әзім шабам‖ тіркесіндегі —әз‖ есімдігі балаға қаратылып айтылады. Екі жақта да субъектіге қатысты ой айрықшаланып берілген. Ісәрекеттің субъектіге қатысы қайталау формалары арқылы айқындалған.

Т.Ахтанов шығармаларында —әз‖ есімдігін бірнеше жерде қайталап қолданып отырады. Бұл автордың стильдік ерекшелігін танытатын тәсіл ретінде танылады. Мысалы*, "Жақсы-ақ командир шығар. Мейлі. Бірақ дүниеде жалғыз әзім деп ойлауға болмайтын шығар. Жақсы, жақсы дегенге… Соншама асқақ болғаны несі. Барып тұрған әркәкіректің әзі. Шенім жоғары деп жұрттың бәрін қорлауға бола ма екен! Соғыста көрерміз әлі кімнің кім екенін! Мен бір ерекше кәзге түссем… Сонда әз мінезіңнен әзің ұяларсың…" Осылай Ержан әзімен әзі сәйлескен сайын Мұраттың құны біртіндеп кеми берді де, әз бағасы көтеріле берді. Тіпті, енді Мұраттан әзі биік боп барады"* (Қаһарлы күндер, 38-б). Автор —әз‖ есімдігін бірде кейіпкер ойын беруде қолданса, бұған жалғас әз сәзінде де —әз‖ есімдігіне екпін түсіре қайталап отырады. *Әз* сәзінің субъектісі бірде Мұрат болса, бірде Ержанға бағытталады. Бұл жерде де іс-әрекеттің субъектіге қатынасы айқын байқалады.

"Василий қашан да әзіне-әзі қатал болатын. Әзгеге қояр талабын алдымен әз бойына әлшеп алатын: "Әзім қайтер едім? Қолымнан келер ме еді?" Сондықтан да әр істі әзінен бастап, алдымен әзін қамшылады" (Қаһарлы күндер, 190-б). Мәтінде —әз‖ есімдігі түрлі грамматикалық формада келіп, жеті рет қайталанған.

Т.Ахтанов қайталаманы мәтінде кідіріс жасап яғни пауза түрінде беріп, айтылатын негізгі ойды айғақтай түсу үшін қолданған. Мысалы, — – Иә, уақыт… уақыт… Осы —уақыт, жағдай‖ деген бізге бір мықты сылтау болып кететін түрі бар‖ (Қаһарлы күндер, 191-б).

Жазушы қайталаманы іс-әрекетті нықтау, пысықтау мәнінде де қолданады. Мысалы, —– *Сен Қайсаровпен жақсылап сәйлес. Түрі айтып тұр, адал жігіт сияқты. Сырласып сәйлес*‖ (Қаһарлы күндер, 191-б).

Т.Ахтанов шығармаларында қайталама қимылдың әту сипатын білдіретін лексикалық бірліктер құрамында қос сәз түрінде де қолданылған. Мысалы, —*Кешеден бері дұшпан ауық-ауық атқылап, кейде ұсақ атакаға шығып тұрды да, түс қайта тыншы қалды*‖ (Қаһарлы күндер, 191-б). —Ауықауық‖ сәзі сәйлемде іс-әрекеттің дүркінділігін білдіріп тұр.

Жазушы шығармаларында қайталама кейіпкер эмоциясын беруде де қолданылған. Мысалы, *"Уәли оны қатты жазалағысы келді, бірақ жазаның ретін таппай одан жаман ыза болды. – Оңбаған разгильдяй. Кесірің бүкіл ротаға тиеді. Опасыз. Уәли жүре берді…*

– Не үшін! Не үшін мені опасыз дейді, - деді Қошқарбаев қарлыққан даусы қалтырап‖ (Қаһарлы күндер, 199-б).

Т.Ахтанов тілінде қайталамалар жоқтық мағына білдіретін —емес‖ кәмекші сәзінің қайталанып келуінде де кездеседі. Мысалы, *"Күзгі жиі жаңбырдан әбден қарауытып жүдеу тартқан жердің реңінде жасыл шинельдер құрбақаның қабығындай қарауытып, жасыл да емес, қара де емес, кәк те емес, сол үш бояудың жиіркеніштік қоспасы сияқты елес береді*‖ (Қаһарлы күндер, 204-б).

Автор кейіпкер наразылығын, ашулануын білдіру үшін диалогта жіктеу есімдіктерін қайталап қолданған. Мысалы, *"– Эх достым, сен білмейсің ғой. Варя дейтін қалыңдығым бар еді. Сағынып жүрмін, достым…*

–Ха-ха-ха. Қой әрі, - деп күлді көршісі. – Сарғайып, сағынып жүрген-ақ шығар әбден. Сенің орныңа біреуді тауып алды ғой. Ондай қыздардың жайы белгілі.

Серега орнында қозғалақтап, көршісіне қарай ұмсынып:

– Сен, Петруха ағай, үніңді өшір. Сен олай деме…Сен білесің бе, Варя қандай қыз. Ол алтын қыз. Сен… Сен Варяға тіліңді тигізбе!.. - деп булығып қалды‖ (Қаһарлы күндер, 242-б). Мәтінде —сен‖ жіктеу есімдігі бес рет қайталанып, кейіпкер эмоциясы шынайы берілген.

Т.Ахтанов қайталаманы кейіпкердің қобалжу эмоциясын білдіруде де қолданған. Мысалы, *"– Жоқ, жолдас майор, сіз кешіріңіз. Мен… Біз полкқа қайтуымыз керек. Біздің батальон… Біздің батальон қиын халде*‖ (Қаһарлы күндер, 244-б).

Т.Ахтанов шығармаларында қайталама кейіпкердің еске түсіре алмай өз-өзіне сұрақ қою, таң қалу эмоциясын беруде де қолданылған. Мысалы, -*"Неменеге мелшие қалдың?! Айт шыныңды! - деп зекіді оған.*

Қартбай сасқан жоқ.

– Сенбеген адамға шыныңды айтпа деуші еді. Жанғабыл, - деді ақырын ғана.

“Жанғабыл?” Осы құлаққа таныс есімді анада бір естіп еді. “Жанғабыл?” Мұрат аңырап қалды‖ (Қаһарлы күндер, 248-б).

Жазушы қайталаманы кейіпкерлер диалогында тыңдаушының сәйлеуші сөзін құптау мағынасын білдіру үшін де қолданған. Мысалы, *“– Әркімге үйренген жер жақсы ғой. Мұнда да үйреніп кетермін. Жаңадан келдім ғой. – Әрине үйреніп кетесіз…*‖(Қаһарлы күндер, 44-б).

Жазушы шығармаларында сұрау есімдіктерінің қайталанып қолданылуы сәйлемге ерекше эмоционалдық-экспрессивтік реңк үстейді. Мысалы, *“Қай жердің оты қандай, суы қандай, бәрін жатқа біледі”* (Боран, 8-б).

Жазушы шығармаларында жіктеу, сілтеу, белгісіздік есімдіктерінен жасалған қайталамалар да жиі ұшырасады. Мысалы,

“Жаңыл енді күйіс қайырған түйедей өткен бақытын кәз алдында қайта елестетіп әмір сүрді. Үйге кірсе де, сыртқа шықса да сайрап жатқан Қоспанның ізі. Анау орындық, анау стол, мұқабасы тозған “Батырлар жыры” – бәрі Қоспанды есіне салады” (Боран, 22-б).

Күйеуін соғысқа аттандырып, сол шаңырақтың түтінін түтетіп, Қоспаннан қалған ұлы – Мұратпен үйде қалған Жаңылдың жұбайлық әмірі оның еміс-еміс қана есінде. Бәрі кәрген түс сияқты, әтті де шықты. Бірақ Жаңыл ерін ұмытар емес. Әкесінен айнымай қалған Мұратын бауырына басып, Қоспанның жолын тосады. Күйеуінің жолын тосқан әйел байғұстың кәңіл-күйін үйлесімді жеткізуде автор қайталама тәсілін ұтымды қолданған. Үйге кірсе де, шықса да Қоспан, үйіндегі Қоспан пайдаланған дүние-мүліктің барлығы Қоспанын еске түсіреді. *Анау орындық, анау стол* дегендегі *анау* сілтеу есімдігінің, *де* демеулігінің стильдік қызметі де – —үйдегі дүние-мүліктің барлығы Қоспанды еске түсіреді, кәзін ашса да, жұмса да Қоспан‖ дегенді білдіру. Олай болса, күйеуінің жолын тосып, сағыныштан сарғайған әйелдің, адал жардың кәңіл-күйі де осылай ғана болса керек.

Қорыта келсек, Т.Ахтанов романдарындағы қайтамалар айтылатын ойға әртүрлі реңк беріп, шығарма тілін ажарландыруға қызмет етеді.

Әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
2. Амиров Р.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата: Наука, 1972.- 180 с.
3. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, Арыс, 2004. – 208 б. 4. Серғалиев М. Сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 198 б.

УДК 81'373.21

ОБ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ ПО МАТЕРИАЛАМ ТОПОНИМИИ

Кадырбай А. - магистрант специальности 6М020500-Филология КГУ имени А.Байтурсынова Ахметова Б.З., кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

В данной статье рассматриваются особенности взаимодействия языков и культур полиэтнического региона: язык как отражение психоэтнолингвистических процессов в условиях длительного контактирования, изменений в психологии и менталитете народов в условиях непрерывного взаимодействия.

Макалада топонимияның мәліметтеріне сүйене отырып полиэтникалық аймақтағы тілдердің қарым-қатынасы мен мәдениеті де зерттеледі: тіл психоэтнолингвистикалық үрдістердің ұзақ уақыттағы қарым-қатынастың айнасы ретінде, бір-біріне үзбей әсер ету мен жаңашыл тілдік қалыптардың пайда болуының әсерінен халықтардың психологиясы мен ділінің әзгеруі жайында.

The article deals of theoretical significance as well as practical. Characteristics of interactions among languages and cultures in polyethnic region are investigated on materials of toponymy: language as a reflection of psychoethnolinguistic processes under conditions of long contact.

В аспекте этнолингвистики одним из важнейших источников по истории народа и языка является топонимия региона (совокупность названий местности).

Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа.

Топонимикон Костанайской области выражает дух народов, проживающих на данной территории. Выделяя единство территории как система образующий фактор, мы признаем объективное существование топонимической системы, состоящей из материально выраженных элементов, находящихся в реальной связи друг с другом.

На основании экспедиций в районы области исследовательской группой создана лингвистическая база данных изучаемого региона. Костанайская область представляет собой регион, где казахское население находится в постоянном контакте с другими народами. Особенности языковых контактов не могли не сказаться на топонимической системе в целом. Нами отмечено, что топонимическая система Костанайского региона возникла на месте существования нескольких топонимических систем: 1) тюркско-казахской; 2) славянской. Установлено, что иноязычные топонимические пласты возникли при наличии следующих процессов: 1) постепенной смены одной топонимической системы другой; 2) постепенного перерастания одной топонимической системы в другую. Исследуемая нами территория является регионом с преобладающим русским населением. Часть топонимов, не являясь казахской по происхождению, усвоена казахами в местах их проживания, что позволяет говорить о казахской топонимии в «широком понимании этого термина все топонимы, употребляемые казахским населением, независимо от происхождения, входят в казахскую топонимическую систему, поэтому могут быть подведены под понятие «казахская топонимия». Костанайский регион является местом проживания народов разных культур.

На основании изучения нами архивных документов Костанайской области, по свидетельству исторических фактов казахская народность подверглась непрерывному и продолжительному смешению с другими народами и особенно славяно-русской. Естественно, что топонимия исследуемого региона представляет собой результат различных межъязыковых связей. Исследователь Воробьева И.А. считает, что на «многонациональной территории функционирует не одна, а две и более параллельных системы, которые воздействуют друг на друга» [1, с.27], что возможно, на наш взгляд, только при условии компактного проживания того или иного этноса в инонациональном окружении. Мы полагаем, что параллельные топонимистические системы сохраняются лишь в период активного освоения территории (освоение целинных земель), со временем одна из систем вытесняется. Именно об этом говорят архивные документы (ГУ «Государственный архив г. Костаная»).

С учетом последних достижений семасиологии структура словесной единицы (в том числе и топонима) включает в себя предметно-логический (денотативный), социальный (эмоциональнооценочный), структурно-языковой и эмпирический (образный) семантические компоненты, в которых закреплены результаты отражения внеязыковой и языковой действительности, связанные в сознании носителей языка с определенным комплексом фонем.

Предметно-логический компонент значения топонима представляет собой ту часть его семантики, которая возможно соответствует понятию, передаваемому данной словесной единицей. Этот компонент значения топонима может быть связан с выражением разного рода понятий: 1) общеизвестных и в одинаковой степени сформированных во всех формах национального языка; 2) этнографических, то есть специфических для данного языкового коллектива, отражающих особенности быта, культуры, традиций; 3) известных повсеместно, но различающихся степенью сформированности (чаще всего топониму соответствует атрибутивное словосочетание литературного языка). Например: с.Сосна «дерево», с. Тениз «болото» (Мендигаринский район), с. Дружба, с. Заря, с. Степное, с. Борки, с. Теректы «дерево» (Карасуский район), с. Волна, с. Песчанка «песчаное место», с. Казан (Узункольский район), с. Арман «мечта» (Костанайский район), с. Балыкты «очень глубокое озеро», «рыбное», с. Шиелы «ягодное», с. Муктиколь «глубокое озеро» (Житикаринский район), с. Тимтуир «спокойное место», с.Кызкеткен «покинувшая местность девушка» (Карасуский район), с.Алтын дала (золотая долина» (Костанайский район), с. Жыланды «змеиное место», с. Байкайын «богатое деревьями», с. Кенарал «широкое место» (Федоровский район).

Социальный (эмоционально-оценочный) компонент значения топонима возникает как результат отражения принятых в обществе эмоций и оценок, связанных с реалиями, которые обозначаются данным словесным знаком. Например: с.Юльевка, с.Новонеженка (Аулиекольский район), с. Сахаровка (Камистинский район), с. Долинка (Узункольский район), с. Елизаветинка (Тарановский - ласкательное,

с положительной оценкой; с. Нелюбинка, с. Варваровка (Узункольскийраон), с. Барсуковка (Тарановский район), с. Веселый подол (Сарыкольский район) - шутливое, с положительной и/или отрицательной оценкой; с. Есир, с. Куркуыс, с. Кайгы - неодобрительное, с отрицательной оценкой.

Любая ранее освоенная территория отражает в своих названиях разные по своей языковой принадлежности топонимические пласты. Если топонимия региона представляет собой топонимическую систему, то эта система складывается из топонимических пластов, которых может быть несколько. Мы полагаем, что топонимические пласты представляют собой подсистемы региональной топонимической системы. Иноязычные топонимические пласты могут возникнуть при наличии следующих процессов: 1) постепенной смены одной топонимической системы другой; 2) постепенного перерастания одной топонимической системы в другую. В Костанайской области преобладают иноязычные топонимы славяно-русского происхождения.

В результате наших наблюдений отметим специфичность топонимов русского происхождения. Собственно-русская лексика включает в свой состав преимущественно общеупотребительную терминологию. Это и понятно, так как крупные реки и озера уже имели названия на языке местных жителей, переселенцы же имели возможность называть лишь небольшие водоемы, и естественно, что эти названия относились к общеупотребительной лексике.

Во-первых, во многих случаях «обнаруживается стремление придать форме повышенное значение, что находится в связи с общим повышенным настроением и энтузиазмом эпохи» [2]. Появляются такие названия, как Целинное, Юбилейный, Октябрьское. Во-вторых, с целью увековечивания имени появляются такие как, Ульяновское, Ленино, Константиновка, Киров, Сергеевка, Ждановка, Алтынсарин, Мичуринское, Фрунзенское. В-третьих, появляются названия с атрибутивом Красный в значении «советский», «относящийся к революции»: Красная Пресня, Красный Партизан, Комсомольское, Буденовка, Красносельское, Октябрьское, Кызыл ту. При освоении казахских целинных земель заимствована русская географическая терминология, зафиксированная в топонимии Костанайского региона: Дубравка, Наталовка, Луговое, Береговое, Барсуковка, Покровка (Тарановский район), Лоба, Борки, Урожайное, Сибирка, Воскресеновка, Веселй подол (Узункольский район), Загаринка, Суриковка, Воскресеновка, Маковка, Дорожное, Воробьевское, Чураковка (Мендыгаринский район) и т.д.

Все же, несмотря на появление новых топонимов, которые «соответствовали духу времени», иноязычные (славянские) названия в большинстве своем сохраняются.

Язык выступает как средство закрепления в сознании этой связи между образами. Войдя в язык, закрепившись в нем, образное отождествление становится стимулом развития собственной языковой номинативной модели.Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа. Предполагаем, что этимологический анализ в тесном соприкосновении со словообразовательным анализом позволит в целом реконструировать народные знания о мире.

Литература:

1. Белл Т.В. Язык. Память. Образ: Лингвистика языкового существования.- М., 1998.-173с.

2. Гаспаров Б. М. Язык. Память. Образ: Лингвистика языкового существования. М., 1999.-211с.

Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. Волгоград-Архангельск, 1986.-217с.

3. Койчубаев Е. Краткий словарь топонимов Казахстана.- А-Ата,1984.-93с. Model of Human Memory / Ed. by D.Norman. New York; London, 1981.

УДК 620.91

АШЫҚ АСПАН КЕЗІНДЕ КҺН СӘУЛЕЛЕНУІНІҢ АҒЫМЫНЫҢ ТЫҒЫЗДЫҒЫН ЕСЕПТЕУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ НАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ

Казыбаев Б.. – оқытудың екінші жылының магистранты, «Электроэнергетика» мамандығы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай

Есімханов С.Б. – инженерлік-техникалық факультеттің деканы, техника ғылымының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай

Бұл көрсетілен жұмыста бағалау нақтылық әдістемесі және ашық аспан кезінде күн сәулеленуінің ағынының тығыздығын есептеу әдістемесі. Жұмыста үздік есептеу әдістемесін таңдау, ашық аспан жағдайында күн сәулесінің түсуі бойынша есептеу және қадағалау мәліметтер арасындағы ең төменгі алшақтық критериі бойынша жасалады. Берілген есептеу адістемесі Қостанай облысының шарттарына байланысты қолданылады.

Негізгі сөздер: актиометрия,диффузия,геймард,альбедос,аэрозоль.

Бұлтсыз атмосфераның қабаттарынан әтіп күн сәулеленуі шашырау мен сіңіру процестерінің салдарынан әлсірейді. Күн сәулеленуін әлсірететін процестердің бес негізгі түрі белгілі: релейлік шашырау, аэрозольді шашырау, сәулеленудің озонмен, су буымен және құрамына оттегі, кәмір қышқыл газы, азот кіретін газдармен сіңіруі. Сондықтан жер бетіне таяу күн сәулелену ағымының тығыздығының мағынасын дұрыс анықтау үшін, есептеу әдістемесі атмосфераға әту кезінде күн сәулеленуімен болып жатқан барлық процестерді толық түрде ескере отыру керек 1,2 .

Жұмыста үздік есептеу әдістемесін таңдау ашық аспан жағдайында КС түсуі бойынша есептеу және қадағалау мәліметтер арасындағы ең төменгі алшақтық критериі бойынша жасалды. Сонымен қатар қажетті қосымша бастапқы мәліметтердің ең аз жиынтығы және есептеу оңайлығы ескерілді.

Жұмыс барысында 8 есептеу әдістемесі қарастырылды, солардың ішінде мыналар жалпы бастапқы мәліметтер болып табылды [3,4]:

- жердің географиялық ендігі және бойлығы - $\varphi_{\text{м}}, \lambda_{\text{м}}$, град.; атмосфералық қысым – p, гПа;
- атмосфераның тік бағанасындағы тұндырылатын судың мезгілдік мағыналары – $U_{H_2O} = 1.3$, см – қыста және U_{H_2O} см – жазда; атмосферадағы озон қабатының
- қалыңдығы - $U_{O_3} = 0.32$, см; Ангстрем спектрлі лайланудың
- коэффициенті – β=0.0314.

Әдістемелердің нақтылығын тексеру, бұрынғы КСРО –ның 50 актинометриялық станциялары үшін КС айлық сомасының есептік және қадағаланатын мағыналарын салыстыру арқылы жүргізілді. Күн сәулеленуінің тікелей, диффузды және толық түрлері үшін жеке түрде әрбір әдістеменің есептеу барысында жіберілген қателіктері анықталды. 1 кестеде есептеудің орташа квадраттық қателіктерінің мағыналары берілген.

$$Q = \frac{100\%}{W_{\text{айл}}^{\text{бақыл}}} \sqrt{\frac{\sum_{1}^{N}(W_{\text{айл}}^{\text{бақыл}} - W_{\text{айл}}^{\text{есеп}})^2}{N}}, \qquad (1)$$

соның ішіндегі N – күн сәулелену энергиясының айлық мағыналарының салыстырылатын жұптарының саны (осы жағдайда N = 50×12=600); $W^{\text{бақыл}}$ – барлық станциялар үшін бақыланатын айлық сомалардың орташаланған мағынасы (МДж/м^2); $W_{\text{айл}}^{\text{есеп}}$ – есеп беру айы ішіндегі кәлденең бетке түсетін КС сомалары (МДж/м^2).

Есеп беру айы ішіндегі кәлденең бетке түсетін КС сомалары былай есептелді:

$$W_{\text{айл}}^{\text{есеп}} = \sum_{1}^{m} \int_{t_{\text{шығ}}}^{t_{\text{бат}}} E(t)\, dt, \qquad (2)$$

соның ішіндегі $E(t)$ – айдың әр күнінде і сағатының ішінде кәлденең бетке түсетін күн сәулелену ағымының тығыздығы, Вт/м^2; $t_{\text{шығ}}, t_{\text{бат}}$ – Күннің шығысы мен батысының уақыты, сағ; m – есеп беру айындағы күндердің саны.

1 кесте – Кнн сәулелену сомаларының тексеріліп отырған әдістемелер бойынша орташа квадраттық есептеу қателіктері

№	Әдістеме	Орташа квадраттық қате, %		
		Тікелей КС	Толық КС	Диффузды КС
1	Геймард	49	---	---

2	Винтер	26	15	49
3	Икбол	28	---	---
4	Перин	21	---	---
5	Янг	18	19	48
6	РЕСТ	22	---	---
7	Берд	15	14	43
8	Атвотер	16	15	51

Тексеріліп жатқан әдістемелердің барлық 50 қадағалау бөлімдері үшін жасалған салыстырмалы бақылауы келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

1. Геймард әдістемесі бұрынғы КСРО-ның аумағы үшін тікелей күн сәулелену сомаларының қадағаланып отырған деректермен салыстырғанда 2 есе төмендетілген мағыналарды алуға мүмкіндік береді 3 . Бұл әдістемеде атмосфераның жағдайын сипаттайтын және анықтаудың жоғары нақтылығын қажет ететін коэффициенттердің айтарлықтай санынның қолданылуымен негізделген;

2. Винтер және Икбол әдістемелері қадағаланатын деректерден орта есеппен 30 пайызға асып түсетін КС сомаларының есептік мағынасын көрсетеді 5,6 ;

3. Перин, Янг әдістемелері және РЕСТ моделі тікелей КС сомаларының бақыланатын деректермен салыстырғанда бірнеше жоғары мағыналарын береді, орташа квадраттық қате шамамен 20% құрады 3,4 ;

4. Берд және Атвотер әдістемелері тікелей КС сомаларының есептік мағыналарының қадағаланатын деректерге қарағанда ең аз алшықтығын көрсетеді 7,8 .

Ашық аспан кезінде толық және диффузды күн сәулелену сомасының есептік мағыналарын қадағаланатын деректермен салыстыру кәптеген әдістемелер үшін тікелей күн сәулелену жағдайындағыдай заңдылықтар береді.

Жалпы Геймард, Перин және Икбол әдістемелері, сонымен қатар РЕСТ моделі одан әрі есептеуде пайдаланылуы мүмкін еместігін жасасу қажет, әйткені олар күн сәулеленуінің тек қана тікелей құрамын есептеуге мүмкіндік береді. Янг және Вингер әдістемелері бойынша есеп айырысу күн сәулеленуінің сомаларының артық мағыналарын береді, бұл мәселе күн қондырғыларын жобалау кезінде теріс фактор болып табылады, демек бұл әдістемелерді де одан әрі есептеуде пайдалану орынсыз болады. Есептеудің ең жоғары дәлдігін Атвотер мен Бердпен ұсынылған алгоритмдер көрсетті. Берд әдістемесі фотоэлектрлік күн қондырғыларын жобалау кезінде бұл жұмыста қолдану үшін жақсырақ болып табылады, әйткені ол сәулелену шашырауының және оны сіңірудің барлық негізгі процестерін ескеруге және сәулеленудің құрамаларын анықтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар қосымша деректерді қажет етпейді.

Есептеу дәлдігін арттыру үшін алгоритмге Ресей және ТМД елдерінің аумағында жарамды түзету коэфициенттерін енгізу керек болды.

Түзету коэфициенттері ең кіші квадраттар әдісі бойынша анықталды. Оңтайлы коэфициентті таңдау критериі ретінде, жылдың әр айында 50 бөлім үшін бақыланатын және есептік деректер арасындағы алшақтық квадраттарының ең аз сомасы қабылданды. Кәлденең бетке түсетін тікелей КС үшін түзету коэфициенттерінің мағынасы қыс айлары үшін $К^{тік}_{көлд_к} = 1{,}14$ және жаз айлары үшін $К^{тік}_{көлд_ж} = 0{,}91$ болып қабылданды. Кәлденең бетке түсетін диффузды СИ есептеу кезінде жылдың барлық айлары үшін $К^{диф}_{көлд} = 1{,}05$ бірыңғай коэффициенті қабылданды. Бақыланатын бетке тікелей күн сәулеленуінің түсуін анықтау кезінде, Ресей және ТМД елдері үшін $К^{тік}_{бақыл} = 0{,}9$ мәні бар түзету коэффициентін де пайдалану орынды болды.

Түзету коэффициенттерін ескере отырып ашық аспан кезіндегі күн сәулелену ағымдарының тығыздығын есептеу үшін нақтыланған тәуелділіктер мынадай түрде қабылданды: Тікелей КС үшін:

$$Е^{тік}_{көлд_i} = Е_{к_i} \cdot \cos\theta_{zi} \cdot \tau_i^{тік} \cdot К^{тік}_{көлд}, \qquad (3)$$

соның ішінде $Е_к$ – ғарыштағы күн сәулелену ағымының қалыпты тығыздығы (күн тұрақтысы $Е_{к_i}$=1367 Вт/м^2); *i* – тәуліктің қарастырылатыны сағаты; $\cos\theta_{zi}$ – күн сәулесінің кәлденең бетке түсетін бұрыштың ағымдағы косинусы; $\tau_i^{тік} = \tau_{газ} \cdot \tau_{аэр} \cdot \tau_{O_3} \cdot \tau_{H_2O} \cdot \tau_R$ – Жер атмосферасындағы күн сәулелену ағынының барлық әлсіреу процестерін ескеретін O_2, N_2, CO_2

біртіндеп өткізу коэфициенті; және τ_A – релейлі және аэрозольді шашырауды ескеретін коэфициенттер; , және – күн сәулеленуінің озонмен, газдар қоспасымен ( ) және су буларымен сіңіруін ескеретін коэфициенттер.

Таза атмосферадағы тікелей күн сәулеленуінің әлсіреуін ескеретін коэфициенттер келесі эмпирикалық тәуелділіктер бойынша анықталады [7]:

- релейлі шашырауды ескеретін біртіндеп өткізу коэфициенті:

$$\tau_{R_i} = \exp(-0.0903 \ \ M_i^*)^{0.84} \cdot \ 1 + M_i^* - M_i^{*1.01} \ \ , \quad (4)$$

- аэрозольді шашырауды ескеретін біртіндеп өткізу коэфициенті:

$$\tau_{A_i} = \exp(-\tau_A'^{0.873} \cdot (1 + \tau_A' - \tau_A'^{0.7088}) \cdot M_i^*)^{0.9108}, \quad (5)$$

соның ішінде α=0,0314 – Ангстрем спектрлі лайлылығының коэфициенті.

- КС озонмен сіңіруін ескеретін өткізу коэфициенті:

$$\tau_{O_{3_i}} = 1 - 0.1611 \cdot d_{O_3} \cdot M_i^* \cdot (1 + 139.48 \cdot d_{O_3} \cdot M_i^*)^{-0.3035} - 0.002715 \cdot$$
$$\cdot d_{O_3} \cdot M_i^* \cdot (1 + 0.044 \cdot d_{O_3} \cdot M_i^* + 0.0003 \cdot (d_{O_3} \cdot M_i^*)^2)^{-1},$$

соның ішінде d_{O_3} – қалыпты температура мен қысымдағы озон қабатының қалыңдығы, орташа ендіктер үшін $d_{O_3} = 0{,}32$ см.

- КС газ қоспасымен сіңіруін ескеретін өткізу коэфициенті:

$$\tau_{\text{газ}_i} = \exp \ -0.0127 \cdot M_i^{*0.26} \ , \quad (7)$$

(6)

- КС су буымен сіңіруін ескеретін өткізу коэфициенті:

$$\tau_{H_2O_i} = 1 - 2.4959 \cdot d_{H_2O} \cdot M_i^* \cdot ((1 + 79.034 \cdot d_{H_2O} \cdot M_i^*)^{0.6828} +$$
$$+6.385 \cdot d_{H_2O} \cdot M_i^*)^{-1}, \quad (8)$$

соның ішінде – г/см^2 әлшенетін атмосфераның тік бағанындағы су буының құрамының тығыздығы (қыс үшін d_{H_2O} 1,3 г/см2, жаз үшін 3,0 г/см^2); $d_{H_2O} = d_{H_2O}$

Әрнекке кіретін M_i және M_i^* мағыналары мына формулалар арқылы анықталады:

$$M_i = \frac{1}{\cos\theta_{z_i} + 0.15 \cdot (93.885 - \theta_{z_i})^{-1.25}}, \quad (9)$$

$$M_i^* = \frac{p \cdot M_i}{1013}, \quad (10)$$

Түзету коэфициенттерін ескере отырып диффузды КС ағымының тығыздығын мына формула бойынша анықтауға болады:

$$\text{Е}_{\text{көлд}_i}^{\text{диф}} = E_{\text{к}} \cdot \ \cos\theta z_i \cdot \tau_i^{\text{диф}} \cdot \text{К}_{\text{көлд}}^{\text{диф}}, \quad (11)$$

соның ішінде $\tau_i^{\text{диф}} = \tau_{O_{3_i}} \cdot \tau_{\text{газ}_i} \cdot \tau_{H_2O_i} \cdot \tau_{AA_i} \cdot \ 0.5 \cdot \ 1 - \tau_{R_i} \ + B_a \cdot \ 1 - -\tau_{AS_i} \ \ /(1 - M_i^* + M_i^{*1.02})$ – Жер атмосферасындағы күн сәулеленуінің әлсіреуін ескеретін коэфициент; – аэрозольді шашырауды ескеретін коэфициент; – құрғақ ауаның бөлшектерімен шашырауды ескеретін коэфициент; B_a – шашыранды тікелей сәулеленудің жалпы шашыранды сәулеленуге қатынасы, мысалы ауылдық жерлер үшін , жалпы жағдайда мағынасы келесі формула бойынша анықталады: $B_a = 0{,}82$ τ_{AS_i} τ_{AA_i} B_a

$$B_{a_i} = 0.5 \cdot \ 1 + \cos\theta z_i \ , \qquad (12)$$

Диффузды КС ағымының тығыздығын есептеу үшін қажет біртіндеп өткізу коэфициенттері мына формулалар бойынша анықталады:

- КС аэрозольді бәлшектермен сіңіруін ескеретін коэфициент:

$$\tau_{AA_i} = 1 - 0.1 \cdot \ 1 - M_i^* + M_i^{*1.06} \ \cdot \ 1 - \tau_{Ai} \ , \qquad (13)$$

- КС аэрозольді бәлшектермен шашырауын ескеретін коэфициент:

$$\tau_{AS_i} = \tau_{Ai}/\tau_{AAi}, \qquad (14)$$

Толық күн сәулелену ағымының тығыздығы тікелей және диффузды СИ ағымдарының тығыздығының сомасы ретінде табылады:

$$E_{\text{көлд}_i}^{\text{тол}} = \ E_{\text{көлд}_i}^{\text{тік}} + E_{\text{көлд}_i}^{\text{диф}} \ /(1 - r_3 \cdot r_{a_i}), \qquad (15)$$

соның ішінде r_3 – тәселеме бетінің альбедосының мағынасы (2 кесте), r_a – атмосфераның альбедосының мағынасы, мына формула бойынша анықталады:

$$r_{a_i} = 0.0685 + \ 1 - B_{a_i} \ \cdot \ 1.0 - \tau_{ASi} \ , \qquad (16)$$

КС сағаттық сомаларының мағынасы мына формула бойынша анықталды:

$$W_{\text{көлд}_i}^{\text{КС}} = \int_t E_{\text{көлд}_i}^{\text{КС}} \ t \ dt, \qquad (17)$$

соның ішіндегі – түзету коэфициенттерін пайдалана отырып Берд әдістемесі бойынша есептелген кәлденең бетке түсетін КС ағымының тығыздығының мағынасы, Вт/м^2.

2 кесте – Тәселеме бетінің альбедосының мағыналары

Балғын қар	0,75-0,95	Құрғақ топырақ	0,15-0,3	Шәп	0,2-0,3
Бұрынғы қар	0,4-0,6	Ылғалды топырақ	0,1-0,2	Жасыл орман	0,1-0,2
Шәл	0,3-0,4	Бетон	0,25-0,35	Құрғақ орман	0,1-0,15

Жоғарыда келтірілген есептеу әдістемелері Қостанай әңірінің гелиоэнергетикалық ресурстарын бағалауда және есептеуде пайдалынылады.

Әдебиет:

1. Аронова Е.С, Грилихес В.А. Методика расчета реальной плотности солнечного излучения при проектировании фотоэлектрических энергоустановок. //Научно-технические ведомости СПбГПУ. − 2006. − № 6. − т.1. − С. 62–66.

2. Елистратов В.В. Солнечные энергоустановки. Оценка поступления солнечного излучения:
учебное пособие / В.В. Елистратов, В.А. Грилихес, Е.С., Аронова; под ред. В.В. Елистратова. ─ СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2008. ─ 100с.

3. Gueymard C. —Direct solar transmittance and irradiance predictions with broadband models. Part I: detailed theoretical performance assessmentǁ. // Solar Energy. − 2003. − Vol. 74. − №5. − P. 355−379.

4. Yang K. et al. A hybrid model for estimating global solar radiation. // Solar Energy. − 2001. − Vol. 70. − P 13–22.

5. Guzzi R., Justus C. Physical Climatology for Solar and Wind Energy. − Miramar, Trieste, Italy 21 Apr−16May 1986.

6. Winter C.-J. Solar Power Plants. Springer –Verlag, Berlin, Heidelberg 1991.

7. Bird R. et al. A simplified clear sky model for direct and diffuse insolation on horizontal surfaces. //SERI/TR-642-761, Solar Energy Research Institute (SERI/NREL). − 1981.

8. Atwater M. et al. A numerical solar radiation model based on standard meteorological observations.
//Solar Energy. − 1978. − Vol. 21. − P. 163−170.

УДК 1(091):080

А. ТОЙНБИ О ЛОКАЛЬНЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЯХ В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

Колдыбаев С.А. – доктор философских наук, профессор, Костнайский государственный университет им. А. Байтурсынова.

Капанова Б. - магистрант 1 года обучения специальности «История», Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова.

В работе раскрывается концептуальная схема мировой истории известного английского историка начала ххвека А. Тойнби о локальных цивилизациях. Всего он насчитывает в мировой истории цивилизацию. В числе них западно-христианское, исламское, дальневосточное и др. Основу каждой локальной цивилизации по Тойнби составляют духовные традиции и общая культура. Каждая цивилизация приходит путь генезиса, роста, надлома и распада. Движущей силой развития локальных цивилизаций выступают духовная элиты. Неизбежная со временем духовная деградация элиты ведет к кризису, а затем и крушению каждой локальной цивилизации. Гибель одной локальной цивилизации одновременно выступает основой появления другой, растущей цивилизации. Но и новая цивилизация также приходит те же неизбежные фазы, связанные с расцветом и кризисом и гибелью. В результате человечество в своей всемирной истории, по логике А. Тойнби развиваются по круговороту.

Ключевые слова: цивилизация, культура, история, всемирная история, элита, рост, кризис.

Жұмыста ХХ ғасырдың көрнекті, әйгілі ағылшын тарихшысы А.Тойнбидің жергілікті өркениет жайлы әлемдік тарихтын тұжырымдамалық кёзқарасы кёрсетілген. Олардың қатарында батысхристиандық, исламдық, қиыршығыстық және т.б. Тойнби бойынша әрбір жергілікті өркениеттің негізін рухани әдет- ғұрыптар мен ортақ мәдениет құрайды. Әрбір өркениет ёсу, даму,құлдырау жолынанётеді. Жергіліктіёркениеттіңқозғаушықүшіретіндерухани элита қарастырылады. Уақыт ётекеле элитаның рухани дағдарысы болып, олэрбір жергілікті өркениеттің құлдырауына әкеліпсоқ тырады. Бірёркениеттіңқұлдырауы, одан да жаңа, дамығанёркениеттіңпайдаболуынанегізболады. Алайда, жаңа өркениеттіңёзі де ёсу, даму, дағдарысқаұшырау, құлдырау кезеңдеріненётеді. Нәтижесінде А.Тойнбидің қисыныбойынша, әлемдік тарихында адам затқайтадамыпотырады. Кілтті сёздер: өркениет, мәдениет, тарих, дүние жүзі тарихы, элита, ёсу, дағдырыс.

The article reveals the conceptual scheme of the world history of famous British historian in the beginning of the XX century A. Toynbee about local civilizations. There are descriptions of Western Christian, Islamic, Far Eastern, and other civilizations. Spiritual traditions and common culture according to Toynbee make the basis of each local civilization. Each civilization comes the way of the genesis, growth, decay and fracture. The driving force behind the development of local civilizations are the spiritual elite. The inevitable over time, spiritual degradation of the elite leads to a crisis and then the collapse of each local civilization. The death of a local civilization is at the same time the basis for the appearance of another, growing civilization. But a new civilization as the same comes through the inevitable phases associated with the rise and crisis and death. As a result, the humanity with its world history, according to Toynbee's logic is developing in whirligig.

Keywords: civilization, culture, history, world history, the elite, growth,

А. Тойнби – выдающийся английский историк XX в. Интерес вызывает не только его общая цивилизационная концепция история, а сколько обоснование иммеханизма круговорота цивилизации. Согласно Тойнби в основе развития цивилизации лежит двухтактная модель Ухода-и-Возврата, которую он подтверждает множеством примеров из исторических реальностей. Ритм чередования Вызова-и-Ответа в истории подобен Воскрешению и Смерти, пассивности и активности - таков общий закон развития и роста цивилизаций. Смена ритмов Вызова-и-Ответа, Ухода-и-Возврата составляет основу движения от стабильности к утрате равновесия, кризису и конфликту, затем вновь к обретению устойчивости и расцвету культуры. Пересечение полей активности и пассивности, творческого прорыва и сопротивления определяет жизненную силу цивилизаций и соответствует периоду их роста.Однако позитивное движение цивилизаций не бесконечный процесс. Их силы ослабевают, жизненные ресурсы истощаются.Цивилизации, считает А. Тойнби, принимают смерть не от внешних неконтролируемых сил

или вследствие предопределенности судьбы, а от собственных рук. Начало распада он называет Надломом.

С чего начинается Надлом цветущей цивилизации, как она утрачивает свои достижения? Ученый вновь обращается к идее взаимодействия между творческим меньшинством и инертным большинством. Увлечь реформами очень важно, но не меньшее значение имеют закрепление их в повседневности, распространение в различных сферах жизни, обретение устойчивости. Без защитного пояса традиций цивилизация идет к опасной черте. Неустойчивое положение, неопределенность перемен сопровождаются бесчисленными злодеяниями и деморализацией.

Другой причиной Надлома А. Тойнби называет потерю инициативы. Энергия общества уходит лишь на поддержание ранее достигнутого положения, а для движения вперед нет ни стимула, ни внутренних ресурсов. Развитие замирает, цели утрачиваются. Творческое меньшинство, некогда инициатор изменений, лишается Прометеева Огня и для поддержания своего авторитета опирается лишь на грубую силу. Лидеры вырождаются в правящее меньшинство. Добившись успеха, они успокаиваются, "почивают на лаврах" и озабочены лишь собственным благополучием. Наступает психологическая катастрофа опьянения успехом. Правящая элита оказывается неспособной к творческим решениям, но продолжает удерживать в своих руках власть. Она теряет свои творческие потенции, впадает в пресыщение и необузданность, которые неминуемо ведут к гибели.

Симптомом Надлома цивилизации является идолопоклонство. А. Тойнби определяет его как "интеллектуальное, морально-ущербное и слепое обожествление", одно из заблуждений человеческого духа, имеющее следствием превращение "высоких божественных трудов" в "мерзость запустения".

В практической жизни оно может проявиться во всеобщем поклонении отдельной личности, социальному институту, техническому средству. Идолопоклонство приводит к бессмысленной растрате человеческой энергии, подталкивает к неравной борьбе, напрасному самопожертвованию, жесткому контролю, пресечению разнообразия, преследованию инакомыслия. Основной критерий и причина надломов цивилизации заключается во внутреннем взрыве, который обусловливает утрату свойств самоорганизации. Так Надлом приводит к Распаду цивилизации.При "вертикальном" типе раскола цивилизация распадается на ряд локальных государств; это служит основанием для кровопролитной братоубийственной войны. Междоусобные конфликты изматывают всех, порождают враждебность и военный психоз, стимулируя изобретение средств массового уничтожения. "Эта война поглощает ресурсы, истощает жизненные силы. Общество начинает пожирать само себя". Не менее чем в четырнадцати из шестнадцати случаев надломов цивилизаций главной их причиной была эскалация междоусобных войн.

Другой тип раскола - "горизонтальный", при нем появляются новые слои, сословия, общины. Между ними могут складываться отношения вражды или сотрудничества. Но раскол есть порождение злых страстей, в нем сильны тенденции дезинтеграции. Распад цивилизации происходит в общественных структурах и затрагивает души людей, вызывая эмоции недоверия, зависти, злобы, переоценку ценностей.Правящее меньшинство занимает оборонительную позицию, всячески пресекая попытки обновления курса. Однажды удачно ответив на Вызов истории, оно воздерживается от повторения своих подвигов, сопротивляясь переменам, сохраняя полученные привилегии. Если в прошлом творческое меньшинство было открытым и пополнялось мыслящими людьми из различных слоев, то теперь оно превратилось в замкнутую систему, группу, строго оберегающую себя от инициативных лидеров. Для него характерна социальная, духовная и душевная косность. Вызовы истории продолжают поступать, но они не получают Ответа правящее меньшинство не в состоянии преодолеть кризис, ибо не желает ничем рисковать в страхе потерять "свое кресло". В силу своей косности оно приговаривает себя к неучастию в творчестве и тем самым совершает "Великий Отказ", утрачивая свой авторитет и привлекательность в глазах многих. Ореол власти тускнеет и не вызывает желания подражать ему или поклоняться.

Социальный раскол приводит к увеличению слоев, потерявших свое прежнее положение. А. Тойнби называет их "новые бедные". Среди них: беженцы, мигранты, разорившиеся аристократы, утратившие власть чиновники, разоренные крестьяне, бывшие воины. Мера страданий этих людей различна, но их объединяет общее состояние отторжения от общества, неудовлетворенность, отчуждение. Их душевный облик соткан из жестокости и ненависти, они беспощадны к своим палачам, обвиняя их в беззакониях и произволе. Это "горючий" материал для бунтов и мятежей, ибо в жестокости они превосходят своих притеснителей. На окраинах государства народы, находившиеся прежде под

влиянием и протекторатом, тоже обретают агрессивность, вступая в вооруженную борьбу с правящей элитой.

В растущей цивилизации три мощных потока - экономика, политика и культура - объединены в единое целое. В период упадка это единство распадается, происходит потеря нравственных ценностей. Среди выделенных трех элементов в жизни общества преобладающее значение имеет культура. Она представляет собой "душу, кровь, лимфу, сущность цивилизации; в сравнении с этим экономический и, тем более, политический планы кажутся искусственными, несущественными, заурядными созданиями природы и движущих сил цивилизации. Как только цивилизация утрачивает внутреннюю силу культурного развития, она немедленно начинает впитывать элементы чуждой культуры. Культурное влияние оказывается куда более благодатным и полезным, чем заимствования в экономическом или же политическом плане". Другие культуры отворачиваются от общества, потерявшего свою душу и изменившего внешность, с пренебрежением относятся к его культуре, хотя могут продолжать заимствовать технические достижения или социальные институты.

Главным бедствием распада цивилизации А. Тойнби считает раскол в человеческой душе. Он проявляется в различных формах, затрагивает поведение, чувства, жизнь в целом. Духовный опыт раскола приобретает различные формы - от апатии, пассивности до бунта, мятежа. По мере нарастания социального распада альтернативные решения становятся все более полярными. Они приходят на смену бездумному подражанию и конформизму в прошлом и представляют собой попытку выйти "из общей шеренги". Пассивная форма поведения - отшельничество, общение с природой, разочарование в общественной деятельности. В сфере чувств человек испытывает болезненную зависимость от сил зла. Душа ощущает неизбежность своего поражения, тщетность усилий, неспособность к сопротивлению. Она попадает в "смесительный котел", где сочетаются несовместимые ценности и традиции. Активность ищет выход в соединении с Космосом и Богом.

Но в любых формах, пассивной и активной, проявляется стремление человека обрести убежище, не втягиваться в конфликты. Это выражено в новой формуле жизни, когда предпочтение отдается микромиру, семье, друзьям, ближайшему окружению. На фоне этих настроений появляются различные поиски смысла жизни, возврат к природе, возрождение прошлых традиций, обращение к будущему.Утрата жизненного порыва выражается в чувстве непредсказуемости будущего потока жизни, которое испытывают большинство людей в условиях распада цивилизации и культуры. Когда свергают кумиров, люди чувствуют себя обманутыми, и это сопровождается ожиданием неотвратимости наказания за догматическую веру. Спасение видится в покаянии, очищении от скверны, искуплении вины, в отречении. Правящее меньшинство неудержимо движется к финалу: приносится в жертву, оттесняется на периферию истории, будучи не в состоянии ответить на новый Вызов. Оно заключает союз с деловым миром. Философия его быстро отцветает, попадая под влияние религии.

Анализируя периоды Генезиса - Роста - Надлома - Распада цивилизаций, А. Тойнби ставит вполне правомерный вопрос: что же ожидает цивилизацию и культуру в будущем? Исторический процесс бесконечен, хотя его локальные формы преходящи. Одни цивилизации разрушаются, оставляя лишь воспоминания о своем былом могуществе; другие продолжают существование, но в виде реликтовых остатков былого могущества; третьи дают начало новым цивилизациям.

А. Тойнби подробно рассматривает три возможных пути выхода из кризиса: архаизм, футуризм и преображение.

Архаизм представляет собой попытку возвратить некоторые былые формы жизни, заставляет идти вспять в надежде отыскать "золотой век" процветания и благополучия, о чем повествуют сохранившиеся предания. Это хорошо продуманная политика. Архаизм выдается за возрождение, возврат к прежним символам, социальным институтам, религиозным праздникам, обычаям, обрядам, традициям, художественным стилям, родному языку. Он стремится примирить Прошлое и Настоящее.

Футуризм представляет собой обратную сторону архаизма. Он отвергает прошлое и настоящее во имя незнакомого Будущего. Футуризм характеризуется нигилистическим отношением к наследию, отвергает устоявшиеся стили в политике, науке, искусстве и устремляется в будущее, поддерживая и утверждая различные формы новаторства. Прогрессивность этого пути иллюзорна.

Как архаизм, так и футуризм обнаруживают свою несостоятельность при выходе из кризиса. Но жизнь общества в период распада не может остановиться. Вызовы истории требуют Ответов. В этой ситуации все надежды обращены к тем лидерам, которые способны предложить новый путь.

Реальный путь выхода из кризиса А. Тойнби называет преображением, понимая под ним религиозное возрождение и создание универсального государства. Эта цель ведет к временной остановке социального распада, оживлению творческих сил и надежд. Рано или поздно универсальное

государство тоже подвергается распаду, его существование представляет собой достаточно краткую фазу.

Универсальное государство - симптом социального распада, попытка взять процесс надлома под контроль, предотвратить падение в пропасть. Его можно назвать "бабьим летом" общества, последним всплеском тепла перед сыростью осени и холодом зимы. Несмотря на свой неизбежный крах в будущем, такое государство воспринимается его жителями как Земля Обетованная, как цель исторического прогресса. Именно в этом состоит третий путь - преображение. В период смут и междоусобных войн, когда жестокость и нетерпимость становятся всеобщими, универсальные государства возникают, чтобы остановить кровопролитие, заменив борьбу сотрудничеством и кооперацией. "Беженцы, изгнанники, переселенцы, рабы и другие жертвы жестокого века при более человечном режиме универсального государства становятся купцами, профессиональными военными, странствующими философами, миссионерами, то есть всеми теми, кто распространяет культуру, не прибегая, как правило, к насилию".[1; с. 464]

Для культурной композиции универсального государства характерна высокая степень разнообразия. Его изначальное предназначение - установление мира и согласия, избавление от бед смутного времени. Одно из средств достижения этого состоит в возрастании роли религии в обществе, которая становится жизнетворным центром и ядром универсального государства.

Вселенская Церковь впитывает в себя энергию распадающейся цивилизации. Она выражает психологическую потребность людей в преодолении дискомфорта, вызванного смутным временем, открывая каналы для духовности, берет на себя нравственную и интеллектуальную ответственность за состояние дел. "Во времена успехов и процветания, - пишет А. Тойнби, - души людские глухи к зову Духа, и, напротив, они улавливают даже слабый шепот его, когда суетные мирские дела заканчиваются катастрофой"[2; с.223]. Сердца их смягчаются страданиями и горестями, и они вновь обращаются к Богу. Религия выступает как сила, способная преодолеть политические и культурные барьеры, разделяющие разные цивилизации. Вселенская Церковь не означает слияния религий, а лишь подчеркивает их значение в духовном совершенствовании мира и человека. Вместе с тем А. Тойнби предупреждает, что церковь как социальный институт не должна вмешиваться в политику, ибо, попав в центр мирских событий, она может утратить свою духовную роль, претендуя на утверждение истины любыми средствами, вплоть до насилия.

Озарение души светом высших религий определяет духовный прогресс человечества, ибо утверждает ценность Жизни, Любви, Милосердия и Мудрости.

Завершая изложение культурологической концепции А. Тойнби, следует отметить, что, исследуя судьбы локальных цивилизаций, он утверждает идею общечеловеческого единства в многообразии. "Человечество нуждается в единстве, но внутри обретенного единства оно должно позволить себе наличие многообразия. От этого культура его будет только богаче"[3; с. 112].

Литература:

1. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник/Пер. с англ. - М.: Рольф, 2002, [с. 464]

1. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник/Пер. с англ. - М.: Рольф, 2002, [с.223]

2. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник/Пер. с англ. - М.: Рольф, 2002,Там же. [с. 112]

УДК 821.512.122:82-142

ШӘКӘРІМ ШЕРТКЕН ШЫҒЫС ЖЫРЛАРЫ

Мағзұм Г.Ә. – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, 6М020500 – Филология мамандығының 2 оқу жылының магистранты.

Мақалада адамдық, адалдық, ізгілік пен имандылық жолындағы Ш.Құдайбердіұлының шығыс әдебиетінен нәр алып, шығыс жырларын аударған сайын әуен-әуезділікті, үндестік-үйлесімдікті сақтап, барынша қазақ ұғымына, танымына жақын етіп бере білу қабілеті мен қазақ тәржіма

тарихының алғашқы сындарлы соқпағын салып әткендігі, сонымен қоса Шәкәрім ұлы Хафиздың көлеңкесінде қалып қоймай қазақ поэзиясына үлкен олжа салып кеткендігі жайлы қарастырылады.

В данной статье рассматривается человечность, честность, нравстренность и гуманизм на пути к восточной литературе Ш.Кудайбердиулы, который перевел множество восточные произведения. Таким образом он открыл для всего казахского народа всю гармонию и красату поэзии востока, более того он не остался в тени великого Хафиза, а наоборот открыл путь к прсвещению нашего народа.

This article is devoted to humanity, honesty, morality towards the eastern literature Sh.Kudayberdiuly translated many oriental work,so that I`d helped to open the way for all Kazakh people and show us all harmony and beauty of the peotry of the east. In fact he did not remain in the shadow of the great Hafiz, that is why he built the path of enlightenment of our generation.

Шәкәрім жасынан «Мың бір түн» әңгімелерін оқып, ертек қып айтып, парсы, араб ақындарының бәйттерін жатқа тәгілдіретін болған. Шәкәрім әз әкесі жайлы: «Түрікше әңгіме кітаптарды оқуын қойған жоқ» дейді. Шәкәрімнің сол тұстағы кітапханасында Батыс, Шығыс ақындарының толық жинақтары, барлық елдің лұғаттары, газет-журналдары, «Мың бір түннің» толық томдары болғанын баласы Ахат жазады, сонда Шәкәрім жиырма бір жаста екен, «белін буып, білім қууға» түскен. [1,152] «Сен ел ісіне кіріспе, тек біліммен шұғылдан» деген ұлы ұстазы Абай сәзін берік ұстанған.

Шәкәрім қазақ шежіресін жазар алдында түркі халықтарының тарихын тың кәзден әткізіп, Әбілғазы Bahадүр хан жазған «Шежіре Түріге», В. Радловтың еңбектерін, Аристовтің «Түрік нәсілі туралы сын», «ғұдатгу билигті» қытай, парсы, грек тарихшыларынан, жазушыларынан мол хабарлар алады. Абай ағасы Шәкәрімге үлкен үміт артып, әзі бір кезде кәксеген арманын Шәкәрім арқылы жүзеге асырмаққа ниет қылады.

«Адам қырық жасына дейін білім жинап, қырық жасында кәміл толады, ақыл-ойы, жігер-қайраты жетіледі. Енді үш жылда сен қырыққа толасың. Шығыс тіліне жетік болдық» депті Абай Шәкәрім шәкіртіне. Сонда Шәкәрім: «Барлық қаражат сізден болса, білім алуға барайын. Бірақ, қай жерге барамын» десе керек. Сонда ұстазы: «Афин – Грек білімі Стамболға жиналған, содан табылады. Араб білімі Меккеде, бірақ мені Меккеден гәрі Мединадан кәбірек табылуы керек, және Мысырдағы Александр атындағы кітапханаға барасың. Осы тәрт жерге барып, тарихи орындарды аралап, керек кітаптарыңды алып, біліміңді толықтырып қайтасың. Сатып алатын кітаптарыңа, жол қаражатыңа жіберелік пұлды әзім берем. Осыған келіссең, қолыңды әкел», деп Абай шәкіртіне қол ұсынған ғой, Шәкәрім шаттанып кетіп келіссе керек.

Бірақ, 1901 жылы Абайдың жақсы кәретін ағасы Шәке, 1892 жылы Оспан дүниеден озады, 1904 жылы Мағаш кетеді. Мағаштың қырқында Абай қайтыс болады. Кәп қайғыдан кейін, Шәкәрім барлық туғандарынан рұқсат алып, 1906 жылы жолға шығады. Енді бір сәт Шәкәрім атамыздың әзіне сәз берейік. «Сол сапарда, неше ұлттың ғалымдарымен сәйлесіп, пікір алысып, керек кітаптарды алдым. Ол кітаптарды посылка етіп, Семейдегі Әниярдың атына жіберіп отырдым. Стамболда тарих қорларын сақтайтын орындарда болып, ары бара жатқанда 13 күн тарих ақтардым. Ертедегі Шығыс ақын – жазушы, ойшылдарын түгелдей алдым. Гомерден бастап Грек халқының ойшыл-философтарының шығармаларын, Батыс философтарының шығармаларын, ертедегі Түрік ғалымдарының жазған шығармаларын, әр елдің лұғаттарын, Америка жазушыларының шығармаларын алдым. Демек, менің бұл сапарым кәкірек кәзімді ашып, аңсаған арманыма қолым жеткен сапарым болды! Бұ да Абайдың маған ақыл-кеңесінің жемісі. Стамболдан Меккеге бардым, оның тарихи орындарында болып, кәп қажеттерімді таптым. Мединаға бардым. Одан Араб халқының ескі замандағы Мұхаммед пайғамбардан 200 жылдай бұрын болған Абу Суфиян сияқты ғалымдардың шығармаларымен танысып, кітаптарын алдым» дейді. [1,171]

Шәкәрім 1907 жылы «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын жазып бітіреді, шығармасын айналасына жиналғандарға оқып береді. Бұл Абайда да, Шәкәрімде де дәстүр болған. Баспасәзі, журналы жоқ далада тыңдаушылар кәп болған. Абайдың ақындық мектебінде де сондай үрдіс орын алған еді. Алдымен жас ақындарға тапсырма ретінде тақырып берілетін, кейін біршама уақыттан соң сол тыңдалатын, таңдалатын баға берілетін және қорытылатын. Содан, «Ләйлі-Мәжнүн» де «Дубровский» дастандары ел аузында жатталып кетеді.

Шығыс қазыналарына жас Мұхтардың кәзін ашқан Шәкәрім екені анық жай екені хақ. Мұхтар Әуезов айтады екен: «Сол кезде Шығыс әдебиеттерінде Шәкәрімдей жүйрік адам кәргем жоқ. Шығыс Әдебиетіне берілуіме себеп болған ұстазым Шәкәрім! Шәкәрімнің Шығыс шайырларының арғы жағынан келе жатқан әдеби жәдігерлер жайында да білетіні салмақты болғанға ұқсайды. Мысалы, Шәкәрім қажы

Иранның үлкен кітаптарының бірі «Авестаны», соның негізінде қаланған зороастризм дінінен, бастаушысы Заратуштрадан хабары мол болған. Ал, «Қорқыт, Қожа, Ғафиз түсіме енді де» деп басталатын әлеңіне әндер шығарғанын көрдім» деп жазады баласы Ахат. [1,210]

Әкесінің бай кітапханасы жайлы Ахат ақсақал тебіреніп, іші жылап отырып жазады. Қажы атамыз кітаптарына адал қарап, мұқият болса керек. Жыл сайын кітаптарын тазалықтан әткізіп отырыпты. Құран, Інжіл, Таурат, Забур, «Мың бір түннің» барлық томдары, Будда, зороастризм діндері жайлы кітаптар, тарихқа, философияға байланысты шығармалар, Аристотель, Платон, Сократ, Авиценна, Ұлықбек, Шопенгауэр, Кант, Луи Пастер, Гомер поэмалары, Бигер Стоу, Байрон, Шедрин, Крылов, Гоголь, Некрасов, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Фердоуси, Науаи, Сағди, Низами, Физули секілді даңқтылардың дастандарын Шәкәрім қажы кәз қарашығындай сақтаған. Солардың бәрі 1931 жылы надандардың жауыз қолымен отқа оранып кете барған. Баяғы Меккеге қажылыққа барғанда Шығыс сапарларынан арқалап келген қымбат қазыналары әртеніп Шәкәрім атаның әлі денесін және бір сырқыратып әтеді.

Осы орайда Шәкәрімнің бір мәнді сәзі ойға оралып отыр: «Дүниенің қайғысы ақ жауындай үзілмей жауса да, қуаныш анда-санда найзағайдай жарқ етеді де әшеді, бұл неліктен? Бұл адам баласының қиянатының кәптігі – мейрімнің аздығынан» деген еді. Уақыт бәрін әз орнына қойды. Халық кәкірегінде жатталып, әшпей қалған Шәкәрім шығармалары халқына қайта оралды. Солардың бірі «Ләйлі-Мәжнүн» дастаны. Арғы арабтан бері қарай тарап кететін ғашықтар аңызы Еуропаның «Ромео мен Джульеттасынан» асып түсіп, әлемді аралап кеткен еді. Осы тұста атақты Физули, Низами, Науаи сияқты Шығыс алыптарымен поэзиялық жарысқа түскен Шәкәрім шайыр шын шеберлік танытып, әдеби ерлік жасайды.

Қазақ даласына ежелден етене таныс Ләйлі-Мәжнүн махаббатын Шәкәрім шыңға кәтеріп қайта жырлайды және қалай жырлаған десеңізші. Арабта «хамса», «хамисун» деген сәз бар, бұл «бестік» деген мағынаны береді. Шығыстың классик ақындары Фирдоуси, Низами, Әбдірахман, Жәми және Науаи арттарына атақты бес дастандарын («хамса») жазып қалдырды. Бес поэманы түркітілдес поэзияда жалғыз Науаи жазған еді. Ал енді Әлішер Науаидан кейінгі орынды сәзсіз Шәкәрім Құдайбердіұлына беруге болады. Қазақ әлеңінің тарихында құнды қазына жасап, әйгілі бес дастан жазған Шәкәрім шыңымен ешкім таласа алмайды. Сондықтан да біз ақынды қазақ әдебиеті тарихында «Хамсаның» («Бестікті») негізін қалаған автор деп қараймыз. Олай болса, әзбектің ұлы шайыры Науаидан кейінгі орынды Шәкәрім шын шеберлігімен ойып алып отыр демекпіз. Шәкәрім шығармашылығы Шығыс пен Батыстың арасындағы кәркемдік кәкжиегінің синтезі секілді. Шәкәрім әлемінде бүкіл дүниежүзі әдебиетінің тәжірибесі жинақталған десек артық сәз болмас еді. Қазақ поэзиясы тарихында М.Әуезов айтқандай «назирагәйлік» әдісін Шығыс алыптарынан кейін қазақ аспанына бақандай тіреп тастаған Шәкәрім қажы еді, бұл әдістің арнасында оның алдына түсетін жан жоқ еді. Шығыста бір Ләйлі-Мәжнүн тақырыбына үлкен-кішісі бар жүз жиырма сегіз поэма жазылған екен. Әрине, солардың бәрі тарихта қалған жоқ еді, ал Низами Гәнжәун (12 ғ.), Әмір Хұсрау Дехлеуи (13 ғ.), Әбдірахман Жәми (15 ғ.), Әлішер Науаи (15 ғ.) жазған «Ләйлі-Мәжнүн» дастандары әлем әдебиетінің тарихында лайықты орындарын алып қалды.

Ал енді тап-таза қазақ топырағынан, қазақ әмірінен бес дастанды сом алтынның сынығындай етіп қазып алған Шәкәрім Құдайбердіұлы әзінен бұрын әткен ұлы таланттардың алдында жаутаңдамай, жастақтамай «Ләйлі-Мәжнүнді», «Нартайлық-Айсұлуды», «Қалқаман-Мамырды», «Дубровскийді» жырдың жарқын жағасына жалғыз алып шықты. Ақын үш поэмасының сюжет негізін сол тұстағы қазақ қоғамының ортасынан ойып алса, қалған екеуін әзге әдебиеттердің әрісінен алып келіп, қазақ бақшасына әкеліп қазықтай қадап кетті. Сәйтіп, «Хамса» («Бестік») жанрын қазақ жайлауына қондырып, қазақ әлеңінің жұлдызын жарқырата түсті. Әзінің қаншалықты әдеби ерлік жасағанын ақынның әзі де сезбей қалса керек. Батыс пен Шығыстың әдеби кәпірін жалғастыра білген Шәкәрім феномені алыстаған сайын тұлғалана береді. Батыс Шекспирін мадақ тұтса, біз Шәкәріммен мақтануға тиіспіз.

Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүні» 1907 жылы жазылған соң халық арасына ауызша таралып кетеді де, тек қана 1922 – 1923 жылдары Ташкенттен шығатын «Шолпан» журналына Мұхтар Әуезов апарып бастырады. 1935 жылы Алматыда Сәкен Сейфуллиннің алғысәзімен жеке кітап болып басылып шығады. Осы жолдардың авторы Москвада СССР Ғылым Академиясының Шығыстану институтында стажер-зерттеуші болып жүргенінде Ш.Құдайбердіұлының «Ләйлі-Мәжнүн» дастаны деген тақырыпта тұңғыш баяндамасын жасайды. Алматыдан келген жас зерттеушінің бұл ғылыми баяндамасы белгілі шығыстанушылардың қызығушылығын тудырады. Кейін осы баяндама «Простор» журналында жарияланады.[2,4-5] Журналдың осы он бірінші саны шықпай қалу қаупіне ұшырап, тек редакторы, Ұлы Ахаттың бірінші жазған хаты былай басталушы еді: «Құрметті, Әтеген, бауыр! Мен сіздің «Простор»

журналының 1971 жылғы, 12 санындағы «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасы жайындағы мақалаңызды біреу берген соң, жақында оқып шықтым. Соны жазған Шәкәрім. Менің туған әкем. Мен қырық жылдай оқытушы болдым. Өзімнің туған жерім Абай ауданына 1968 жылы келгем. Аудан, облыс басшыларының ұйғаруларымен, Абайдың қыстауындағы музейіне тағайындалған едім. Сонда қызмет істеп келем. Дербес пенсия аламын, 72 жасқа келіп, таяп тұрмын...

Бұл «Ләйлі – Мәжнүн» поэмасын Шәкәрім 1907 жылы жазған. Поэманың кіріспе алғы сөзі «Шолпан» журналында да, Сейфуллин бастырған кітапшада да жазылмай келген. Алғы кіріспе әлеңнің бір жерінде Шәкәрім былай дейді:

Мені айтсам, оны кім деп күлемісің.
Сабырбай, Жанақ, Шәже, Кеншімбай
деп, Түк білмей онан әзге Жүремісін.
Науаи, Сағди, Шамши
Фазули бар,
Сайхали, Хожа-Ғафиз,
Фердоусилар,
Бәйітші елден асан шешен болып,
Әлемге сёздің нұрын жайған
Солар.
Мәжнүннің Ләйліменен
аз Жұмысы. Әлі шын
ғашықтың
Қылған ісі.
Бұлардың әфсанасын жазған аден- Фзули
Бағдади деген кісі.

Кәп ұзамай мақала авторы Семейден Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтен хат алады. Сол хаттар Алтынбек Сәрсенбаев редакторлық еткен «Өркен» газетінде толық басылды. «Шәкәрімтанушылар» үшін сол хаттардың маңызы зор деп есептеймін. Себебі, Ахат әкесінің шығармаларын алғаш құнтап кёшіруші, жинаушылардың бірегейінен саналады. Шәкәрім шығармашылығының қырсырын одан артық білетін адам кезінде болған жоқ. Жазған хаттарынан жан-жақты, терең білімді, жанашыр, кёреген кісі екені байқалады. Шығыс, Батыс әдебиетін тәуір біледі, тілге жүйрік, шешен кісі.

Абайдан кейін қазақтың ұлттық жазба әдебиетін, қазақ поэмасын қалыптастыруда, аяғынан тік тұрғызуда Шәкәрім еңбегі шексіз деуге лайық. Шәкәрім тұсында дені қазақ фәлсафалық түйіні бар әлеңдерден гәрі ойы-қыры кәп, оқығалы ұзақ әлеңдерге, әпсаналарға ерекше қызыққаны белгілі жайт. Абай ақындығының мектебі тыңдаушысын солай қалыптастырған еді.

Ғашықтық туралы араб аңызы талай Шығыс елдерін аралап ётіп, қазақтың дарқан даласына келіп ат басын тірейді. Шәкәрімдей қайратты қаламгердің құдіретті қаламына ілініп, жаңадан туған қазақ поэмасы боп құлпырып шыға келеді. Бұл алыптардың үндесінен туған толағай туынды еді. Иесі қазақ игеріп, жаттап алып иен далаға таратып жіберген еді, Еуропа мұндай әдеби құбылыстан бейхабар еді. Шығыстан Шәкәрім даусы шаңқ ете қалды. Ләйлі мен Мәжнүн қазқтың сайын сахарасына жетіп тіреледі. Тірілткен Шәкәрім атамыздың таланты еді.

«Ләйлі – Мәжнүн» бір-біріне мәңгі қосылмай кеткен ғашықтардың аңызы. Негізгі желісі- махаббат. Қайғы –қасіретпен аяқталатын махаббат. Әуелгі кезде Шәкәрім Низами, Науаи және Физули ізімен жүріп отырғандай кёрінеді, бірақ сәлден соң желіні ёзінше тартып әкетеді. Дастанның қысқаша мазмұны арабтарда асқан бір бай болады, бірақ баласы болмайды. Бай қайыр-садақа таратады, құдайдан бір перзент тілейді. Бұл кёрініс қазақ эпостарына жат емес-тін. Ақырында байдың бәйбішесі мерзімі ёткеннен кейін ұл туады. Жаңа туған сәбидің есімін Қайыс деп қояды. Қырық күн той болады, бірақ Қайыс мазасыз келеді, не себепті екенін тәуіпте танып айта алмайды. Дәл осы тұста Шәкәрім Низами, Науаи нұсқасынан жырақ кетіп, жаңа эпизод қосады. Низами, Науаида Қайыс пен Ләйлә мектепте кездесіп, бір-біріне ғашық боп қалады, ал Ш.Құдайбердиевтің Ләйлі – Мәжнүні бір-бірін бала кезінен біліп алады. Қызметші қыз кёшеде баланы кётеріп жүріп, қолында сәби бар құрбысымен ұшырасып қалады. Бұл белгілі тёренің қызы Ләйлә еді. Сонда жылап тұрған бала кездескенде жылағандарын қоя салады.

... Кёрген соң екі бала жақындасып,
Жұбанды екі бала мауқын басып.
Күнс сайын сол арада жолығуға,
Уәде қылды екі қыз сёз байласып.

Мына бір эпизодтқа назар аударыңызшы. Бір күні қызметші қыздардың әзара әңгімесін баласы жоқ бір кемпір естіп қалады. Осы балаларды маған беріңдер, мен тәрбиелеймін дейді. Сонда Қайыстың саусақтары кемпірдің тәсіне тиіп кеткенде тәсі сүтке толып кетеді, ал Лейлә қолын тигізгенде суалып жүре береді. Бұл қазақ ақынының кіргізген жаңалығы еді. ...Бұл кемпір ұрғашыда туған зерек, Кісі екен оқымысты жәні бәлек.

Екеуін бір емшектен емізбеске,
Алланың бір хикметі болса керек.

Сонымен Қайыстың әке-шешесі келісімін беріп, ана сүтінің әтеуіне жүз қой, жүз түйе бермек болады. Десе де кемпір бұдан бас тартады. Ешқандай сый-сияпат алмай балаларды тоғыз жасқа дейін тәрбиелеп береді. Балалар мектепке бірге барып, бірге қайтады. Мұны Ләйләнің шешесі біліп қалып, қызын мектепке жібермей қояды. «Сенің жасың он үште, сен ер адаммен сәйлеспеуің керек, мектепке бармайсың» дейді.

Қазақтардың да ескі салты бойынша, қыз он үшке толғанда отау иесі болуы тиіс, ата-анасы қыздың жасауы қалыңдығы туралы ойлай бастайды. Ендеше Лейлә бай адамға күйеуге шығуға әзірленуі қажет. Қайыс та мектепті тастайды. Лейлә үйінде отырып оған деген сүйіспеншілік сезімінің азабын кешеді. Лейлә жылап еңіреп әлеңдер жазады. Лейләнің монологі соған дәлел. Монолог жетісегіз буынды әлең әлшемнен жазылған. Бір мысал:

Оңбасыңа амал жоқ, Қызыл
гүлің солған соң.
Махаббаттан жаман жоқ Бір
айырылмақ болған соң.

Мұндай терең мұң мен күрсініс Шәкәрім заманындағы қазақ қыздарының да басында бар еді ғой. Тіпті Лейләнің монологі іші-сыртымен Абай жазған махаббат мұңы Шәкәрімнің әзінде де аз емес еді ғой. «Махаббатсыз дүние бос хайуанға оны қосыңдар» деп, Абай бастап бермеп пе еді. Шәкәрім жазған дастанның дінгегі-махаббат, оны алып тастасаң ештеңе қалмайды.[3,357] Қайыс қаңғырып дала кезіп кетеді. Денінің саулығын сұраған ата-анасынан, туыстарынан безіп, «Ләйлә, Ләйлә» дейді де есінен танады. Әрі қарай уақиғ Низами және Науаи ізімен кетеді. Қайыс әке-шешесімен Меккеге келеді. Жол жүрер алдында бяғы бала емізген кемпір Қайыстан әке-шешесін тыңдауды сұрайды.
Сонда Қайыс әкесі айт деген дұғадан бас тартып, құдайдан басқа нәрсені әтінеді:

«Жалғанда жанумен әткізе кәр,
Тыныштық рахатымды жеткізе кәр,
Дүниеде қосылуға жазбасаң да,
Әлген соң мұратыма жеткізе кәр», — дейді ол.

Қайыстың жаңағы сәзін тыңдаған ата-анасы бұған махаббаттан жазылатын дауа жоқ екен деп, үмітін үзеді. Қайыс тағы да далаға қашып кетіп, киіктермен, құстармен достасады. Жабайы аңдар да оның Ләйлә туралы жырларына құлақ асып түсінеді. Бір күні Қайыс киікті қақпанмен ұстаған аңшыға жолығады. Ол аңшыға алтынмен зерлеген шекпенін беріп киікті құтқарып алады. Мәжнүн қолына кептер ұстаған және бір аңшыны кәріп, оған алтын сақинасын беріп бостандық сыйлайды. Ал, Лейләнің айға, желге, жапырақтарға жалбарынып сүйіктісін сұрауы, жұлдыздармен сәйлесуі аяулы сурет.

Мінеки кәгілдір кәктен бір жұлдыз ағып әтеді. Ләйлә ғашығымен жолығады. Екеуі де естерінен танып қалады. Дастанда мейірімді батыр Нәупілдің образы бар. Низами поэмасында қандай роль атқарса, мұнда да сондай міндеттерді атқарады. Қарсы жақтың жеңілуі, Ләйлә әкесінің келісімін бермеуі, Мәжнүннің және қаңғыбасқа айналуы Низамиде бар. Әйтсе де осы детальдарды қазақ ақыны қысқартып, ықшамдап береді. Мынандай бір детальды атап әту ләзім. Қайысты тәрбиелеген кемпір Нәупілге: «Әй батыр, сенің атың кәпке белгілі, кедейлерге қол ұшын беріп жүрсің. Осы балаларды мен әсіріп едім, туа сала бір-біріне ғашық болды. Менің ұлымның мақсатына жетуіне кәмектес» дейді. Лейлә болса Әбнасаламға аттастырылып қойылады. Үйлену тойы да әтеді. Мәжнүн болса ғашық оты күйдіріп Тазит деген досы арқылы Лейләға хат жолдайды. Лейлә былай деп жауап қайтарады.

Тағдырда не жазылды кәрейік те,
Кәңілді бір аллаға берейік те,
Кәз бұрмай, кәңіл бұрмай, мінез бұрмай Шын
ғашық бетімізбен әлейік те.

Ләйләні сырт күштердің перілері қанатының астына алып жүреді. Әбнсалам Лейләға жақындауға қорқады. Әліп бара жатқан Әбнсалам Лейләға бақыт тілейді. Мәжнүнің сенімді досы оған Лейләдан хат әкеліп тапсырады. Тазит пен Мәжнүн соқыр кейпіне түсіп, қайыр тілеп Лейлә туған шаһарына келеді. Лейлә Мәжнүнді танып қалып, хат тапсырады. Лейлә ауыр науқасқа

ұшырайды. Әлгеннен кейін денесіне тек қана Мәжнүннің қолы тисін деп әтініш айтады. Лейләнің әлімін Тазиттен естіген Мәжнүн ғашығының моласының басына барып әледі.

Өте қызғылықты да тартымды әрі ұлттық нақышқа құрылған Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын классикалық шығыс сюжетінің тура тәржімасы деп санауға болмайды. Бұл Шәкәрім ізін салған қазақ даласының ғашықтар туралы дастаны деп қабылдау жөн. Әлбетте қазақ ақыны тек Физулидің бетіне қарап отырып қалмаса керек, ол бірнеше нұсқаларды білген, жинастырған сосын қазақ нұсқасын келістіріп жасап шығарған. Бұл Орта Азия халықтарына мәлім сюжет болғандықтан әртүрлі версиямен сақталған. Дегенмен сонау шыққан түп-тәркіні, уақиға желісі сақталып қалған. Әйткені Ләйлі-Мәжнүн басқаша әуенге салу мүмкін емес

Мәжнүн жайын Меккеге барып қайтқан Шәкәрімнің арабтардың өз аузынан естуін де бекерге шығаруға болмайды. Құрылысшылар да бес үй тұрғызса бес түрлі етіп салады. Жалпы сырт кәрінісі, нобайы бір-біріне ұқсағанмен ішкі құрылысы бөлмелердің, есік, терезелердің, босағалардың орналасуы бес түрлі боп шыға келеді. Барлығы да шеберлікке байланысты жайлар боп саналады. Ақындар да сол сияқты бір белгілі әуенді мың түрлі сәзбен шырқайды. Шығыс тілдері мен әдебиетін, аңыздарын жүйрік білген Шәкәрім қазақ даласына лайықтап жаңа дастан жасап шығарады. Бүкіл дастан бүтін романтикалық рухта жырланған.

Қазақ дастанының кәлемі – 1700 жол әлең жолдарынан құралады, арасында қосымша қоспа қара сәздері жоқ, бастан-ақ қара әлең түрімен жазылған. Тек қана Ләйләнің монологі 7-8 буынды жыр үлгісімен берілген. Дастанның тілі – таза кәсілген қазақтың тілі араб, парсы, түркі сәздерімен шұбарланбаған. Мысалы кейбір сәздері: шахар, зират, ықтияр, мирасқор, рақат, пері, бейіт сәздері қазақтың әдеби тіліне Абай заманында кірігіп кеткен еді. Дастанның тілі сол үшін де алашұбар емес, керісінше, сом алтынның сынығындай сараланған, салмақты сәздер. «Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп» отырады. Тау бұлағындай тәменге мінсіз құлап, мың бұратылып мәлдір толқындарымен жүректі тебірентіп, жаныңды тазартып кетеді.

Сәйтіп, Шәкәрім өз заманының үрдісіне жауап беретін, қатал ортаның кейпін айнытпай кескіндеген келімі келген кесек туындыны әмірге әкеледі. Автор негізгі сюжеттік желіні сақтай отырып, XIXғ. қазақтан жаңа сценалар, дәстүрлер, тұрмыс детальдарын енгізеді. Бұлай етіп бейнелеуі араб аңызын қазақ ортасына, қоғамына жақындатып, дастанды «Еңлік-Кебекпен», «Қозы Кәрпеш – Баян сұлумен» үндестіреді. Қазақ тірлігінің сол тұстағы лағнет заңдарын сын садағына іліктіреді. Сүйгендеріне қосыла алмай қапыда кеткен қазақ қыздарының ауыр жағдайын тілге тиек еткендей болады. Ақын дастанға қазақ тұрмысынан орынды детальдарды сыналатып енгізіп отырады. Трагедиялық ызғары бар қазақтың лирикалық шығармаларына «Қозы Кәрпеш-Баян сұлуға», «Еңлік-Кебек» жақындастырып әкеледі. Шәкәрім кейіпкерлерінің кескін-келбетінен гәрі ішкі монологтеріне, күйзелістеріне кәп мән беретін секілді. Сенім, мейірімділікке, қайырымдылыққа қызмет ету, зұлымдықпен аяусыз күресу – Шәкәрім шығармаларының негізгі лейтмотиві екені анық. Шәкәрімнің гуманизмі сентиментализмге түсіп кетпейді, бағдарлық саналы гуманизм деу керек. Қазақтың лиро-эпикалық поэмаларын қалыптастырып дамытуда Шәкәрім қаламынан туған қарымды қазына елеулі роль атқарады. Солардың бірі – «Ләйлі-Мәжнүн» дастаны еді. Бұл дастанға қазақ ақыны кесек дайындықпен кіріскен еді. Ол Низами, Науаи, Физули поэмаларын тәуір тексеріп барып, ұлттық поэманың парасатын биікке кәтереді.

Егер Низами өз поэмасын соңғы сәзбен бітірсе, Физули тараулармен, ал қазақ шайыры Ләйлі мен Мәжнүннің әлімімен аяқтайды. Кейбір бәлімдері Физули, Науаи поэмаларымен тұтас, қатар болғанымен, Шәкәрім әрі ұзаған сайын дастанның ұлттық бояуларын қалыңдатып әкетеді. Мәжнүн қазақ ақынының суреттеуінде тым қияли емес, жерге жақын, мейірімді, күшті әрі әлсіз жақтары бар. Ләйлә - өз махаббатына берілген, батыл, сұлу қыз. Бірақ ол өз тағдырына қожалық ете алмайды, феодалдық қоғамның қоршауында қыспақта тұрады, қыз тағдыры ақсүйектермен дін иелерінің қолында. Қазақ ақыны өз кейіпкерлерін қазақ топырағына қондырып, оларды ұлттық колоритпен нақыштайды. Мәжнүннің әке-шешесі қазақ мінездеріне ие болған. Олар қарапайым еңбек адамдары, кедейлер ұлына денсаулық, бақыт тілейді. Мәжнүнге отыңның басына, туған ошағыңа орал деп тілек білдіреді.

Сонымен Ш.Құдайбердиев шығыстың әдеби дәстүрін қазақтың ұлттық қалпында қалыптастырып, жалғастырып қазақ Хамсасының («Бестігінің») негізін қалады. Бес саннан тұратын қазақ поэмаларының циклін құрастырады. Ақынның қазақтың қара сәзін әлеңге салғанда допша қақпақ қалайша ойната білетініне, эксперстей жылдамдығына, сәзбен келісті сурет салатынына, әзін де оқырманына әлдене асықтыра түсетініне таң қаласыз. Сонда ежелгі араб заманының ескі аңызынан қазақы ортаға лайықтап жаңа бүтін мүсінді дүние жасай білген Ш.Құдайбердиевтің ересен еңбегін аударма деңгейінен қарастырмай «Ләйлі-Мәжнүн» жайлы таза қазақ дастаны деп бағаласа орынды болмақ.

Ендігі бір әңгіменің сәті Хафиз туралы демекпіз. Шәкәрімнің қатты ден қойған Шығыс шайырларының ірі осы Шираздан шыққан Шамсаддин Мұхаммед Хафиз еді (1325-1390). Тәрт жүз он сегіз ғазал бес ірі панегерикалық қасидалар, жиырма тоғыз қыта, қырық бір рубай «Жабайы елік», «Сақинаме», «Моганниияме» секілді үш шағын мәснәуи жазған еді ұлы шайыр. Хафиздың поэзиясы бүгінде әлемге аян. Кәптен Шығыс, Батыс тілдеріне тәржімаланды. «Лисанул ғайып» («Ғайыптан келген тіл») деп атанған осы ақынды қазақ поэзиясының тарихында тұңғыш рет асылнұсқасынан аударып әкелген Шәкәрім қажы атамыз еді.

Араб, парсы, шағатай тілдерін жүйрік білген Шәкәрім үшін Шығыс шайырларының шығармаларына бойлап бару қиынға соқпаған сияқты. Қажы атамыз сол шығыс тілдерінде әлең де жазған. Шираздан шыққан атышулы ғазалшы Хафизды тура әз тілінен бері қарап қазып алған Шәкәрім Құдайбердиев тұңғыш тәржімашы санатына жатады. Шәкәрімнің бірінші мектебі Абай бастаған Шығыс классиктері еді, Абай үлгісі бертін келе Фирдоуси, Низами, Сағди, Руми, Хафиз, Науаи сабақтарымен жалғасып, ақын жанын байытып, кемелдендіре түскен еді.

Осылардың ішінен Шәкәрімнің Хафизға бұрылуы тектен тек емес. Шығыстың сопылық әлемін аралап, саралап келген Шәкәрім Хафиз ғазалдарынан ғажайып ойлар мен сезімдердің тізілген моншағын табады. Хафиздың ішкі дүниесінің есіктерін ашады. Қазақ даласына, баласына, данасына жаңа сырлас тапқандай болады, қазақтың дүниетаным әрісіне жаңа бір соқпақ салып береді. Ол соқпақтың сын, сапасын, күретамырын дәп басып табады, сопылық санқилы сезімдердің пернелерін басады.

Хафиздың түпнұсқасына тікелей барудың әзі Шәкәрім қажы үшін ерлікпен парапар еді. Қай заманда, қай ғасырда болсын Хафизге тіс батыру жеңіл жұмыс санатына жатпайды. Еуропа тілдеріне тәржімаланғанда Хафиз бірде жетіп, бірде жетпей жатады. Ол оңай шағылатын жаңғақ емес. «БатысШығыс диваны» деп аталатын бүтін бір кітабын Шираз бұлбұлы Хафизге арналған. Немістің ұлы ақыны Гете де Хафиз кереметін мойындап кеткен. Шығыста Хафизды ана тілінде сәйлеткен Шәкәрім тәжірибесі әлі талай уақыт талқыға түсетін тың тақырыптардың бірі болса керек. А.Пушкинді, Л.Толстойды, А.Фетті, С,Есенинді табындырған Хафиз талантының сәулесі тым биіктен түсіп тамсандырады.

Асылы, «Нәзира» дәстүрін Абайдан соң қазақ топырағына әкеліп орнықтырған Шәкәрім деу орынды. Қазақ даласында Хафизбен иық түйістіріп жарыса алатын жалғыз Шәкәрім еді.

Қазақтың кәңіл күйіне, мінезіне, ойына жақын жыр тізеді. Екі мысрадан тұратын әрі бәйтті тәрт жол әлеңге сыйғызып береді, әрі еркін береді. «Кес», «Қымыз» деген сәздердің әзіне Шәкәрім сопылық астар беріп жібереді, ұлттық пішін тудырады. Шәкәрім кім үшін, не үшін аударып отырғандығын алдын ала әлшеп пішіп алған. Ғазалдың алғашқы бәйіті мәтлә, соңғы бәйіті мәқта боп, тахаллосы (қосалқы аты) боп келу тәртібін, ретін Шәкәрім кәңіліне сақтай бермейді, шумақтардың орнын да ауыстырып алады. Алайда, бұның бәрі Шәкәрім жасаған нұсқаға зиянын тигізбей тұтастығын, мазмұнын, ішкі салмағын сақтайды. Хафиз қазақша жатық, жүйрік сәйлеп кетеді. Қазақ ақыны Хафиздың әр әлеңін аударған сайын әуен-әуезділікті, үндестік-үйлесілімдікті сақтап, барынша қазақ ұғымына, танымына жақын етіп бере біледі. Сәйтіп, қазақ тәржіма тарихының алғашқы сындарлы соқпағын салып әтті. Шәкәрім ұлы Хафиздың кәлеңкесінде қалып қоймай қазақ поэзиясына үлкен олжа салып кеткен.

Әрине, «Шәкәрім шерткен Шығыс жырлары» деген тақырыпты тілге тиек еткенде ақынның әлеңі мен прозасындағы бірқатар шығыстың әуендері, сюжеттері де есте болуға тиіс дер едім. Ол әз алдына біралуан әңгімеге айналып кетер еді. Ақынның «Бәйшешек бақшасы», «Бір ханның кеудесіне жара шыққан», «Наушеруан аңда жүріп киік атқан», «Мәнді сәздер» деп аталатын поэзиялық, прозалық туындыларынан Шығыс классиктерінің игі әсерлері байқалады. Десек те, Шәкәрім шыңы шырқау биігін, салтанатын сақтап қалған.

Әдебиеттер:

1. Шәкәрімтану мәселелері. Семей-Новосибирск, «Талер-Пресс», 2006.
2. «Простор» журналы. № 11, 1907.
3. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: әлеңдер, дастандар, проза. Алма-ата, «Жазушы», 2008.
4. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1988.
5. Шәкәрім. «Ел-шежіре», Алматы, 2008.
6. Абайдың қара сәздері. «Ел» баспасы, Алматы, 1993.

УДК 070:659.4 (574.21)

АҚПАРАТТЫҚ РЕСУРС РЕТІНДЕГІ АЙМАҚ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Қожахметова Ж. А. – А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің магистранты, Қостанай қ-сы.

Мұқатов Н.О. – ғылыми жетекші, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің аға оқытушысы

Мақалада ақпараттық ресурс ретіндегі аймақ имиджі ұғымының ғылыми мәні мен маңызы талданып, сараланады. Сондай-ақ, әңір имиджін қалыптастыруға тірек болатын негіздер мен деректер, оларды насихаттау құралы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі зерделенді.

В статье анализируется значение имиджа региона как информационного ресурса. А так же исследуется информация и основа, средства массовой коммуникации которая является источником и основой создания имиджа региона.

In this article the concept of the image of the region as an information resource of scientific importance will be analyzed and evaluated. Also to form the image of the region the reference data were the base, and the media, which was studied, as a vehicle for the propaganda.

Ақпараттық қоғам кеңістігінде имиджелогияның әзіндік ерекше орны бар. Әңір имиджін қалыптастыруға байланысты қойылатын талаптар қоғамдық әмірдегі ақпараттық технологиялардың әсуімен байланысты. Имидж толықтай ақпараттық әнімге айналды. Имиджеология – бұл имидждің қалыптасуы мен оны жүзеге асыру технологиялары мәселелерін зерттеуге әлеуметтану, психология, мәдениеттану, философия және саясаттану секілді ғылымдарды тоғыстырған теория. Ол – ақпараттық қоғамдағы мәдени шараларды жүзеге асырудағы маңызды қызмет атқаратын гуманитарлық технология. Сондықтан әңір имиджі түсінігі әзге ұғымдар секілді түрлі аспектілер негізінде қарастырылады. Әңір бейнесін кешенді зерттеу барысында имиджді аймақ тұрғындарының қабылдау деңгейі тұрғысынан қарастырған жән. Сонымен бірге, әзге әңірлер мен шет ел тұрғындарының кәзқарастары тереңірек сарапталуы қажет. Әйткені, әңіраралық және халықаралық имидж әңірге инвестициялық қаржылардың кәптеп бәлінуіне, туризмнің дамуына ықпал етіп, іскерлік әлем әріптестігіне жол ашады. Сонымен қатар туған топыраққа деген тұрғындардың мақтаныш сезімін оятып, сүйіспеншілігін жоғарылатады.

«Бұқаралық ақпарат құралдары – ақпараттық саясат ұйымдастырудағы жергілікті билік пен әңір бейнесін қалыптастыратын негізгі саяси идеяларды жүргізетін маңызды коммуникациялық құрал» [1,208б.]. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық пікірді қалыптастырып, тұрғындар мен биліктегілер арасындағы әзара қатынастарды реттеуге септігін тигізеді. БАҚ-та берілетін ақпараттар қоғам қажеттілігіне сәйкес дайындалуы тиіс. Осы себептерге байланысты ақпаратты таратушы барлық хабарламаны тұрғындар мүддесіне сәйкес дайындаулары тиіс. Әңірдің даму үдерісіне қатысты түрлі сараптамалық материалдарды зерттеу және жүйелеу барысында аймақтың оң имиджінің қалыптасуындағы төмендегідей мәселелерге мән беріледі:

- жергілікті билік пен басқару жүйесіндегі, әңірдің қоғамдық әмірінің барлық салаларындағы тұрақтылық;
- сыртқы инвесторларды тарту мақсатындағы әңірлік экономикалық жүйенің ашықтығы;
- «Мәңгілік ел» құндылықтарына сәйкес келетін түсініктердің қалыптасуына ықпал ететін идеологиялық қимылдар;
- қылмыстық әлеуметтік құбылыстың сипаттамалық белгілерін жоққа шығаратын қоғамдағы жоғары білімділік, мәдени және рухани әлеуетінің басымдығы;
- Әзге әңірлермен, Ресейдің кәршілес облыстарымен коммуникативтік байланыстардың сенімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін ақпараттық-саяси әлеуеттің ықпалдылығын қамтамасыз ету. «Жалпы PR мен жарнама әңір имиджін алға жылжыту жолында тиімді пайдалануға болатын тәсілдер мен технологиялар қызметіне жатады» [1,102 б.].

Әңір имиджін ақпаратпен қамтамасыз ету шеңберіндегі қызмет екі бағыт бойынша жүргізілгенін жән санаймыз. Біріншісі – Қостанай облысының басқа әңірлердегі, сонымен қатар шет елдердегі саяси, экономикалық, мәдени, гуманитарлық, ақпараттық сипатын анықтау; Екіншісі – орталық, шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарындағы Қостанай облысының бейнесі, оның әлеуметтікэкономикалық, мәдени-рухани кәрсеткіштерінің толық сипаттамалық белгілері. Қостанай облысының бүгінгі таңдағы негізгі міндеті серпінді экономикалық даму, тұрақтылықты сақтау арқылы саяси және экономикалық жаңғыруды жалғастыра дамыту болып табылады.

Әңірдің саяси-экономикалық, мәдени-рухани дамуын қалыптастыруда имидж ұғымының мәні ерекше. Имидж - әнер ретінде мақсатты түрде бұқаралық ақпарат құралдары арқылы белгілі бір тұлға, кәсіпорын, зауыт, фабрика, мекеме, аудан, облыс, республика, т.б. жәніндегі керек мәліметті бейнелеп кәрсету дегенді білдіреді. Оған түрлі жарнамалық технологияларды пайдалануға болады. «Имидж қолданбалы әнердің құрамдас бәлігі және әзі қолданылған нысанның беделі мен абыройын арттыру үшін тиімді» [2]. Бүгінгі Қазақстан жаһандық бәсекелестік аясында әз ішіндегі әр әңірдің әзара бәсекелестікке түсу кезеңіне жетті. Әңірге инвестициялар тарту, ақпараттық, экологиялық, экономикалық, әлеуметтік және мәдени жобаларды жеңіп алу секілді шараларды ұйымдастыру қазіргі заман талабы. Сондықтан әңіраралық бәсекелестік келешекте де күшейе түсетіні анық. Әңірдің дамуына оның аймақтық ресурстарын тиімді пайдалана білу шарт. Сондықтан әңіраралық шарттарда аймақтың дамуына қажетті ресурстарды қажетті мақсаттарға орынды және дұрыс бәле білудің маңызы зор. Нарықтық қатынастардағы бұл түсінік белгілі бір әңірде әндірілетін тауардың ұтымды тұстарын айқындау арқылы оның бәсекелестік бейнесін арттыруды кәздейді.

«Әңір имиджі – кәптеген ұғымдарды біріктіретін кең ауқымды түсінік. Имидж адам санасында кәрініс табатын аймақтың сипаттамалық белгілерінің жиынтығын қалыптастырады. Сондықтан әңір имиджі – бұл әңірдің сипаттамалық белгілеріне ие әзара объективті байланыстар шегіндегі экономикалық, географиялық, саяси-әлеуметтік, демографиялық қарым-қатынастардың кешені» [2]. Ол әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, мәдени, этностық түсініктерді айқындайды. Әңір бейнесі әзге аймақтармен байланыстар нәтижесіндегі халық санасында қабылдануының әзіндік кәрсеткіші. Әңір имиджінің әкімшілік, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамның түрлі салаларындағы танымал қайраткерлердің қызметі, әңір құрамына енетін аймақ тұрғындары арқылы қалыптасады.

Әңір имиджі мына құрамдас бәліктерден құралады: біріншіден, әңір мәртебесі. Бұл елдің әзге аймақтарының құрылымы мен иерархиясындағы орны: даму деңгейі, мемлекеттің экономикалық, саяси, мәдени әміріндегі рәлі. Әңір мәртебесі ақпараттық, қаржылық, кадрлық ресурстармен қатар, әзге әңірлер мен елдер арасындағы сыртқы байланыстармен айқындалады; екіншіден, әңір келбеті. Бұл аймақтың сыртқы кәрінісі арқылы анықталады (архитектура, табиғи ерекшеліктер, әңірдің орналасуы, кәше тазалығы және т.б.). Сонымен бірге, әңірдің фольклоры, стереотиптері мен мифтері, аймақтың рәміз белгілері де имидждi айқындайды.

«Әңір имиджіне экономикалық факторлармен қатар, жарнама мен PR-ға тікелей қатысы бар факторлар ықпал етеді» [2]. Оған әңірдің ресми нышандары (елтаңба, ту және әнұран); архитектуралық-мемориалдық нышандар; әңір жетістіктері; кәрме қызметі; әңірлік сипаттағы фестивальдар, байқаулар мен мерекелер; аймақтық бұқаралық ақпарат құралдары; әңір туралы интернет сайттары, жарнамалық және қоғамдық-саяси журналдар, анықтамалықтар, әңірде дүниеге келген танымал тұлғалар туралы деректер және аймақтағы ірі кәсіпорындар мен ауылшаруашылық құрылымдары, кен орындары мен әндіріс ошақтары жайындағы ақпараттар, аймақта жемісті қызмет атқарып, әңірді рухани-экономикалық дамуына елеулі үлес қосып жүрген жүрген азаматтар туралы мәліметтер енеді.

Жалпы әңір бейнесінің қабылдануын түсіну үшін, ең алдымен жергілікті билік пен тұрғындар арасындағы қарым-қатынастарды айқындау қажет. Жергілікті биліктегі азаматтардың тұлғалық имиджінің бағалауы олардың тұрғындармен жақындығымен әзара байланысты. Бұқаралық сананың биліктің тиімді қызметін бағалауы – имидждің сипаттамалық белгісінің бір бәлігі болып табылады. Билік бейнесі мен сыбайлас жемқорлық мәселесі де мемлекеттің ғана емес, әңір имиджінің құрамдас бір бәлігі. Сыбайлас жемқорлық - барлық адами және қоғам құндылықтарының даму процесіне кедергі жасайтын дерт екендігі белгілі. Бүгінгі күні қоғамымызда кездесетін теріс жағдаймен тек құқық қорғау орындары ғана емес, ел болып күресу қажеттілігі туындады. Елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүйелі түрде жүзеге асырылып келеді. Соның арқасында, сыбайлас жемқорлық қылмыстары, оның ішінде парақорлық кеміп отыр. Мұның бәрі полиция тарапынан жасалған қоғамға барынша ашық болуға бағытталған шаралардың және азаматтық институттармен әзара іс-қимыл жасау арқылы қол жеткізген жетістік деп есептейміз.

Облысымызда «Астықты аймақ», «Қазыналы Қостанай», «Астықтың отаны», «Шежірелі Торғай», «Ақындар мен батырлар елі», «Тың даласы», Рудный, Лисаков, Жітіқараға қатысты кеншілер қаласы секілді түсініктер Тобыл-Торғай әңірінің әзіндік ерекшеліктерін танытатыны анық. Сол себепті аймақ имиджін танытатын негізгі брендтері деп нені атай аламыз. Біздің пікірімізше, Қостанай дегенде қазақстандықтар үшін ең басты есіне түсетіні – бидай мен ұн. Оның сапалық белгісі тек Қазақстан Республикасында ғана емес, жақын және алыс шетел мемлекеттерінде мойындалған. Қостанай топырағы қазба байлықтарға да кенде емес. Демек әңірдің металлургия саласындағы имиджі де мейлінше жоғары. Сондай-ақ Торғай даласындағы тек қана ғарыштан көрінетін геоглифтер мен жағрапиялық таңбалар әңір имиджін әлемдік деңгейге көтеріп, аймақтың туристік әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді. Аймақтық туризмді дамытуға Наурызым қорығы мен Алтын дала резерваты, сонымен қатар Қарағайлы шипажайы да үлкен серпін бере алады.

Имиджді тұлғалар да танытады. Қостанай – ұлы қазақ ақындарының, атақты билері мен батырларының, жазушы мен ақындарының, орақ ауыз шешендерінің отаны. Мәселен, XYIII ғасырда Абылай хан заманындағы шайқастар туралы жырлаған Тәтіқара жырау, Барақ батыр, Шоқай батыр, Наурызбай, Асаубай, Шәңкі, Досбол, Балғожалардың бидің ұлағатты әсиеттері бүгінде халықтың асыл қазынасына айналған. Облысымыздың аумағында Әске Торқа ұлы, Қанапия Басықарабаласы, Нұржан Наушабаев айтыскер ақындарымыз әмір сүрген. Әсіресе, Ұлт ұстазы – Ыбырай Алтынсариннің орны ерекше. Ұлы ғалым, ағартушы-демократ Шоқан Уәлиханов, атақты журналист, белгілі ақын Мұхамеджан Сералин, классик жазушы Бейімбет Майлин, белгілі лингвист ғалым, публицист Елдес Омаров. ірі қоғам қайраткері, атақты ғалым Ахмет Байтұрсынов, алғашқы қазақ романының авторы Міржақып Дулатов, - т.б. көрнекті қайраткерлер әңір имиджін қалыптастыратын тарихи тұлғалар болып табылады[23] .

Қазіргі ақпараттық қоғам дәуіріндегі саяси-экономикалық имиджді қалыптастыру қатынастар жүйесіндегі өнер ретінде қарастырылады. Бұл контекске орай нақты айқындалған технологиялық тетіктер әңір имиджін қалыптастыруда ерекше мәнге ие. Алғашында мұндай тәсілдер әңірдегі жекелеген тұлғаларға, кәсіпорындарға, онда әндірілетін әнімдерге қолданылды. Кейінірек бұл жүйе бұқарамен ашық байланыс орнату барысында саяси-экономикалық жүйенің жетілдірілуіне оң ықпал тигізу ниетінде мемлекеттің даму стратегиясында пайдаланыла бастады. Әңірдің республика көлеміндегі, сондай-ақ халықаралық деңгейдегі саяси-экономикалық бейне-бедеріне ақпаратпен қолдау көрсету шараларының қажеттілігі әңірдің оң имиджін қалыптастырудың негізі болып табылады. Бүгінде Қазақстанда әңірдің тәл имиджінің қалыптасуы мен оның даму тетіктерін айшықтайтын арнайы ғылыми жұмыстар жоқтың қасы. Сонымен қатар, Қазақстан әңірлерінің ақпарат саясаты шеңберіндегі халықаралық аренадағы имиджі теориялық де толықтай зерттелмеген. Бүгінде Қостанай облысының дамуын республикалық және жаһандық кеңістіктен тыс қарау мүмкін емес. Елдің мемлекеттік құрылыс тәжірибесі көрсеткендей, бүгінгі шарттардағы маңызды шешімдерді қабылдауда жаһандық, халықаралық үрдістерді ескеру қажет. Қостанай облысы жайында позитивті қатынас қалыптастыруды қамтамасыз ету жұмыстарды үздіксіз жүргізіліп жатыр. Біздің облысымыз ауылшаруашылығы мен металургія саласы қатар дамыған, әлеуметтік-экономикалық жағдайы тұрақты, мәдениеті әркендеген әңір. Облыс территориясында түрлі діндер мен ұлт әкілдері әмір сүреді. Олар бір үйдің балаларындай тату-тәтті әмір сүріп, әңір дамуына үлес қосып отыр. Облыста 18 этно-мәдени бірлестік жұмыс істейді [3]. Бұл тарихи, мәдени, ұлттық және дүниетанымдық ерекшеліктеріміз болып табылады. Сондықтан әңір имиджі – бұл аймақтың сипаттамалық белгілеріне ие әзара объективті байланыстар шегіндегі экономикалық, географиялық, ұлттық, демографиялық қарым-қатынастардың кешені. Ол әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, ұлттық-конфессиялық үрдістердің үдерістерін айқындайды. Әңір бейнесі сыртқы әлеммен байланыстар нәтижесіндегі әлемдік қоғамдастықтың санасында қабылдануының әзіндік көрсеткіші іспеттес.

Әдебиеттер:

1. Анохин М Г Комаровский В С Политика возможности современных технологий М, 1998.
2. Насиров М. Ғылыми сараптама: Мемлекеттік имидждің зерттеудегі әңір имиджі мәселесі. http://yvision.kz/post/
3. Қостанай облысы әкімдігінің ресми сайты. http://www.kostanay.gov.kz.

УДК 81’325

О РУССКИХ ГОВОРАХ ВТОРИЧНОЙ ЗОНЫ ЗАСЕЛЕНИЯ

Насульская М.- магистрант 2-го года обучения специальности 6М020500 - Филология Костанайского государственного университета им.А.Байтурсынова.

Ахметова Б.З. - PhD, ассоциированный профессор, кафедра теории языков и литературы

Решение многих вопросов, связанных с формированием национального русского языка, невозможно без тщательного изучения диалектных систем, их образования, функционирования, взаимодействия с нормированной русской речью.

Диалектология лингвистикалық ғылымның барлық саласымен, сондай-ақ тарих ғылымымен де байланысты. Говорлар маңызды бір бөлігі болып табылады. Әдеби тілде маңызын жойған кейбір говорлар мен дыбыстар әлі күнге дейін қолданылуда.

The deciding of many questions connected with the forming of national Russian language is impossible without careful study of dialectical systems, their constitution, functioning, interaction with normalized Russian speech

Население Костанайской области в основном смешанное, многонациональное. Лишь на севере области сохранился небольшой островок казаков сибирского казачьего войска, которые были первыми поселенцами в этих местах и построили в XVIII веке линию укреплений между Оренбургской и Омскойоластями, названной позже – Горькой линией.

В 1752 году началось строительство укреплений, которое было закончено в основном в 1755г. Линия получила название Новоишимской, или Новой (официально) и Пресногорьковской (в быту) [1,с.91]

Факты казахского языка говорят, что как северо-восточный говор, так и остальные диалекты казахского языка еще до образования литературного языка заимствовали немало слов из арабского, персидского, русского и других языков. Но при всем этом каждый из диалектов по-своему ассимилировал новые слова. Так, например, русское слово «кровать» в первое время на западе Казахстана звучало керуерт, на юге **–** керует, а на северо-востоке-кереует. Русское слово «самовар» на западе звучало самауын, а в южных и северо-восточных областях – самауыр. Русское слово «печь» – на западе звучало беш, на северо-востоке – пеш.

В результате развившихся политических и экономических отношений между казахами и русскими, начиная с XVIII века, в лексику казахского языка, особенно в лексику носителей северо-восточного диалекта, вошло много русских слов. Например: уезд, старшина, мелочь, счет, каталажка, доктор, виноват, солдат, картечь, альбом, загонщик, монастырь, болыс «волостной», военный, почта, ноль, заут «завод», расход, лапке «лавка» и др. [1,с.92].

Главной крепостью на новой линии была Петропавловская, где находился гарнизон из пехотного батальона, драгун, казаков и башкир, хранился оружейный арсенал. На восток от нее к Омску располагались четыре крепости **–** Полуденная, Лебяжья, Николаевская и Покровская с 9 редутами между ними; на западе **–** шесть крепостей: Скопинская, Становая, Пресновская, Кабанья, Пресногорьковская и Звериноголовская крепость на Тоболе [1,с.98].

К выводу о том, что коренные жители Горькой линии являются потомками выходцев из северных и северо-восточных губерний Европейской части России приходит М.К.Кокобаев, определяя первоначальный субстрат поселенцев Горькой линии [2,с.13**]**.

Исследуемые говоры, выделившись из севернорусского наречия, развиваясь в новых условиях, сохранили ряд унаследованных диалектных особенностей: вместе с тем, в течение длительного времени своего существования русские говоры указанного региона в результате междиалектного и межъязыкового контактирования подверглись значительным изменениям, поэтому их нельзя уже отождествлять с материнскими. Русское население, оседая по низовьям Тобола, соленых озер, пришло в весьма тесное соприкосновение с казахами **–** хозяйственное и культурное.

Территориальное соседство русских и казахов, их экономические и культурные связи, а также тесные бытовые отношения неизбежно создавали благоприятные условия для лингвоэтнической ассимиляции.

Вслед за организованным переселением началось и самовольное.

Крестьяне шли в Сибирь не только «по прибору», по указу, но и самостоятельно, втайне от администрации, они бежали в Сибирь, а затем в казахские степи от недородов, от произвола, от поборов.

Уже в самом начале войны (1941-1945 гг.) в область хлынул огромный поток беженцев и эвакуированных вместе с предприятиями людей. На 1 октября 1943 года в Костанайской области было32 394 человека эвакуированных. Они прибыли из следующих республик и областей:

Украинская ССР – 16 876 чел.
Белорусская ССР – 1975 чел.
Смоленская область – 917 чел.
Московская – 718 чел.
Тульская – 835 чел.
Орловская - 513 чел.
Курская – 406 чел.
Воронежская – 957 чел.
Ростовская – 465 чел.
другие – 975 чел. [16;202].

По данным историков в 50-е годы начался следующий этап движения переселенцев в Костанайскую область. В течение 1954-1956 годов на Кустанайщину переселилось свыше 150 тысяч человек почти 40 национальностей [3,с.17].

«В Пресногорьковку приехали мы в пятьдесят пятом году из Перми,-вспоминала Янкина Т.И., проживающая в д.Пресногорьковка Узункольского района, – здесь нас встретили хорошо и через год приехали наши дальние родственники и знакомые…».

Следуя примеру москвичей на целину выехали десятки эшелонов добровольцев. Торжественно встретили посланцев Украины – первый отряд новоселов – кустанайцы в последний день зимы 1954 года [19;176]. «Тогда мы с радостью встречали посланцев из Украины, – говорит Черепанова Т.П., жительница д.Убаган Узункольского района, – я тогда тоже была в городе.Девчонки преподносили им цветы…»

Спустя несколько дней в Кустанай прибыла группа москвичей-краснопресненцев. Высаживались десанты посланцев Днепропетровской, Орловской, Воронежской областей, Донбасса. Ехали новоселы из Белоруссии, Урала, Сибири, Кубани [3,с.77].

«Не помню, в каком году образовалась наша деревня, ведь мы приехали сюда из Орловской области в 1956 году, – рассказывает Стеницкая А.Г., проживающая в д.Белоглинка Карабалыкского района, – тогда я очень удивилась, что здесь издавна живут переселенцы».

На территории Костанайской области некоторые диалектные явления, как фрикативное произношение г [ɣ], конечная фонема /т'/ при ее наличии в окончании 3-го лица единственного и множественного чисел довольно устойчивы, слабо поддаются влиянию окружающей среды и литературного языка: но а, а а, рус', 'ир'а (д.Есенколь - 58чел.), ром, 'ерой, рамота (д.Новое - 36чел.).

В говоре д.Кособа отмечено взрывное и фрикативное произношение звука г : дуга [ɣ] - дуа (17чел.), гнат'- нат'(23чел.), могла - мола (30чел.).

А диалектные черты чистых материнских (орловских) говоров сохранены в речи старожилов деревень Курское (10 чел.), Грачевка (9 чел.) Федоровского района; Гренадерка (12чел.), Пресногорьковка (9 чел.), Сибирка (11 чел.) Узункольского района; Белоглинка (15 чел.), Дальнее (10 чел.) Карабалыкского района.

Села Сибирка, Песчанка, Пресногорьковка, Есенколь, Кособа, Лесное значительно отдалены от областного и районного центров. Расстояние от Пресногорьковки до села Узунколь – районного центра – 74 км., до города Костаная – 239 км., от д.Есенколь до села Карабалык (районный центр) – 83 км., до г.Костаная – 200 км. Расстояния между этими селами невелико. Так, от Пресногорьковки до Песчанки приблизительно 18 км., от Песчанки до Сибирки – 5 км., от Есенколь до Кособы – 16 км., от Кособы до Лесного – 4 км. Жители этих сел постоянно общаются между собой, многие находятся в родственных отношениях, поэтому при условии непрекращающихся контактов говор сохраняется как единство со всеми общими элементами языковой системы.

При взаимодействии различных говоров севернорусского типа (вологодских, пермских и др.) на территории Узункольского (дд.Ершовка, Троебратное, Новопокровка, Озерное, Миролюбовка), Сарыкольского (дд.Барвиновка, Варваровка, Анновка, Ермаковка, Лимановка, Дудаковка, Урожайное, Жанасу), Карабалыкского (дд.Песчанка, Есенколь, Дальнее, Светлое, Орнекский, Целинное, Славянский, Малороссийский, Лесное) районов сложились полноокающие говоры.Носители говоров

южнорусского типа жили на территории дд.Гренадерка, Пресногорьковка, Убаган Узункольского, Карабалыкского (дд.Белоглинка, Босколь, Огнеупорное, Магнай, Жанааул, Фадеевка, Победа), а также Сарыкольского (дд.Бол.Дубрава, Вишневка, Дудаковка, Западное) районов. Смешанные (окающие и акающие) говоры отмечены в Узункольском (дд.Суворово, Моховое, Ксеньевка, Сибирка), Федоровском (дд.Новоукраинка, Новоборисовка, Курское, Грачевка), Сарыкольском (дд.Минское, Семеново), Карабалыкского (дд.Новотроицкое, Первомайское, Приуральское), Тарановском (Архангельское, Оренбургское, Щербиновка, Екатериновка), Камыстинского (дд.Туфановка, Приречное, Сахаровка,Клочково) районах.

А диалектные черты чистых материнских (орловских) говоров сохранены в речи старожилов деревень Курское, Грачевка Федоровского района; Гренадерка, Пресногорьковка, Сибирка Узункольского района; Белоглинка, Дальнее Карабалыкского района.

Информанты – носители говоров, в основном женщины, русские по национальности, считающие своим родным языком русский, уроженцы данной местности или проживающие в ней большую часть своей жизни, хорошо сохраняющие в своей речи диалектные особенности.

Литература:

1. Черныш П.М. Очерки истории Кустанайской области.-Кустанай, 1995.– 276с.
2. Кокобаев М.К. Лексико-этнографический очерк жилища западных поселений Горькой линии // Филологический сборник.– Алма-Ата, 1967.- Вып. 6-7.- 441с.
3. Касаткин Л.Л. Русские диалекты // Александров В.А., ВласоваИ.В., Полищук И.С. Русские.- М.,1997.- 306с.
4. Романова М.А., Светлова В.Н, Лецкин М.А. Русские говоры Зауралья.– Тюмень,1981. – 55с.
5. Высотский С.С. О звуковой структуре слова в русских говорах // Исследования по русской
диалектологии. - М., 1983.- 273с.

УДК 159.922.4

ПРОБЛЕМЫ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫМИ И МЕЖРЕЛИГИОЗНЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ В МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ

Саткангулова Г.Ж. – магистрант 1 года обучения, специальность «Педагогика и психология», Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай.

Урдабаева Л.Е. – доцент кафедры психологии и педагогики, кандидат исторических наук, магистр психологии.

Мақалада әзектілігі мен маңыздылығы зерттеу қанағаттану этносаралық және дінаралық қатынастар, сондай-ақ шолу жасалады және зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі.

Негізі сөздер: этносаралық қатынастар, дінаралық қатынастар, этносаралық қанағаттанушылық, дінаралық қанағаттанушылық, мәдениаралық бейімделу.

В данной статье рассматривается актуальность и значимость исследования удовлетворенности межэтническими и межрелигиозными отношениями, а также дается обзор теоретикометодологической основы исследования.

Ключевые слова: межнациональные отношения, межрелигиозные отношения, межкультурная адаптация, удовлетворенность межрелигиозная, удовлетворенность межнациональная.

This article discusses the relevance and importance of the study of satisfaction with inter-ethnic and inter-religious relations, and provides an overview of the theoretical and methodological basis of research.

Basic concepts: inter-ethnic relations, inter-religious relations, intercultural adaptation, inter-religious satisfaction, inter-ethnic satisfaction.

«Межэтнические отношения – это наука, и очень серьезная. Каждый старается быть специалистом межнациональных отношений, каждый хочет высказываться по этому вопросу. С

нечистыми руками туда лезть нельзя. Это тонкая материя – отношения между людьми, тем более, когда речь идет о межэтнических, межрелигиозных отношениях. Сфера научного исследования межэтнических и межконфессиональных отношений требует серьезнейшего внимания».

Нурсултан Назарбаев
Президент Республики Казахстан,
Председатель Ассамблеи народа Казахстана

В современном мире, где возрастает роль социально-экономических, политических и культурных взаимоотношений, также растет необходимость межрелигиозного и межкультурного диалога. Одним из опаснейших факторов дальнейшего развития цивилизации является рост религиознополитического экстремизма.

В связи с этим становится наиболее актуальным изучение психологических закономерностей особенностей личности и самосознания молодых людей, которые придерживаются нетрадиционных религий, а также некоторых особенностей личности, оказывающих негативное влияние на процесс социальной адаптации молодежи в обществе. В последнее время увеличивается количество молодых людей, которые оказались жертвами различных религиозных сект и нуждающихся в психологической коррекции и вмешательства общества в целом.

В полиэтническом Казахстане сложилась следующая структура населения: доминирующие по численности этносы - казахи и русские, остальные в значительном меньшем количестве. Это привело к тому, что на многих участках поля межэтнического взаимодействия отношения между группами казахов и русских приобрели характер доминирующих и партнерских отношений. Эти отношения, активно влияют на протекание особенных для республики общественных процессов, позволяют в определенной степени регулировать развитие и взаимодействие остальных групп этносов.

Несмотря на то, что тема межэтнических отношений достаточно активно разрабатывается как отечественными, так и зарубежными учеными различных направлений, более пристального внимания требует выявление и изучение актуальных закономерностей взаимодействия этноса в современной этнополитической и этнокультурной действительности Казахстана, продуктом которого становится возникновение и проявление действий разного рода конфликтогенных факторов [1].

Молодежная среда – это среда, которая наиболее подвержена воздействию негативных факторов, влияющих на взаимоотношения, в том числе межнациональные и межрелигиозные.

На сегодняшний день в рамках государственной поддержки мы наблюдаем внутреннюю миграцию молодого населения Казахстана. Например, за последние годы большое количество молодых людей из южных регионов страны приехали учиться в северные регионы. Данные передвижения обеспечиваются образовательными программами, направленными на снижение уровня безработицы среди молодежи и обеспечения квалифицированными кадрами Северные и Западные регионы Казахстана. Об этом заявляет М. Абенов, председатель совета Национальной Ассоциации Организаций Образования «Serpin». Данная образовательная программа имеет большое экономическое и политическое значение для будущего Казахстана. Но в процессе реализации данных программ могут возникать проблемы на социально-психологическом уровне. Например проблемы адаптации к новому региону. В первую очередь языковая и межкультурная адаптация, влияющие на удовлетворенность взаимоотношениями. В результате возникают актуальные вопросы, связанные с межнациональной и межрелигиозной удовлетворенностью в молодежной среде, которые требуют полного исследования, как теоретического, так и практического.

Заявленная проблема определила тему нашей диссертации: «Исследование удовлетворенности межнациональными и межрелигиозными отношениями».

На первом этапе мы, на основе анализа проблемы исследования в отечественной и зарубежной литературе, уточнили и конкретизировали понятия «межнациональные отношения», «межрелигиозные отношения», а также проанализировали исследования, связанные с изучением удовлетворенности межнациональными и межрелигиозными отношениями.

При изучении психологии межнациональных отношений используются социально-психологические теории такие как, теории личности (И.С. Кон, А.Н. Леонтьев и др.), теория установки (Д.Н. Узнадзе, Г. Оллпорт).

Межнациональные отношения как предмет исследования нашли свое отображение в работах таких ученных как: А.О. Бороноев, ГЛ. Бардиер, В.М. Вызова, Л.Г. Почебут, Ю.П. Платонов, З.В. Сикевич, Н.Г. Скворцов, Н.С. Хрусталева, В.С. Агеев, Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, М.И. Бобнева, Г.Д.

Гачев, Л.М. Дробижева, С.И. Королев, Н.М. Лебедева, Б.Ф. Поршнев, Т.Г. Стефаненко, Г.У. Солдатова, Г. Тешфел, Д. Тернер и др.[2]

В отечественной науке межнациональные отношения исследовались в трудах А.Ф.Абояна, Н.К.Кийкбаева, А.Кульбаева, С.З.Зиманова, Г.К.Тайманова, С.С.Сартаева, М.С.Джунусова, Н.Д.Джандильдина, М.М.Сужикова, Р.Б.Абсаттарова, Н.Амрекулова, М.Н.Губогло, Б.Х.Хасанова, Н.Э.Масанова, Е.Бабакумарова, Ж.Жансугуровой, А.Перуашева, Г.У. Орынбаевой и др.

Важный теоретический и эмпирический материал представлен в трудах казахстанских авторов, основанных на полевых исследованиях, включая интервью, социологические опросы, лингвистические исследования и т.д. (Абдыгалиев Б.Б., Дунаев В.Ю., Коновалов А.П., Курганская В.Д., Нанбекова Н.С., Телебаев Г.Т. и др.)

Межрелигиозные отношения как одна из сторон межгруппового восприятия рассматриваются в трудах У. Гадиланст, Г. Тешфел, Д. Тернер, Г.М. Андреева, А.И. Донцов, А.Г. Костинская, Г. Горнстейн, Г. Тэшфел, В.С. Агеев и др. Практически всеми авторами в качестве одного из наиболее приоритетных направлений признается необходимость исследования значительных по масштабу социокультурных общностей.

В последнее время теоретический и практический интерес к религиозной проблематике, и в частности к межконфессиональным отношениям, проявляют исследователи республики Башкортостан: Р.И. Ирназаров, А.Б. Курлов, А.В. Лукьянов, И.М. Орешников, С.М. Поздяева, Р.М. Тух-ватуллин, Ф.С. Файзуллин, А.Б. Юнусова и др.

Значительная часть публикаций по теме выглядит в контексте теоретического обозначения, а не концептуальной разработки, выражает стремление авторов привлечь внимание общественности к назревшей проблеме межрелигиозного взаимососедства.

Разные аспекты исследуемой темы являются предметом научного анализа сотрудников Центра по изучению межэтнических и межконфессиональных отношений в Центрально-Азиатском регионе Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан под руководством А.К. Садвокасовой.

Значительный массив репрезентативных данных по проблеме развития межнациональных, межконфессиональных и языковых процессов собрали и проанализировали эксперты Казахстанского института стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК. КИСИ, созданный указом Президента страны в 1993 году на базе Центра стратегических исследований, обеспечивает аналитическое сопровождение внутренней и внешней политики государства Республики Казахстан. Ценность научных трудов, изданных Казахстанским институтом стратегических исследований, определяется, во- первых, их фундаментальностью и широтой охвата политической, экономической, социальной сфер общественной жизни; во-вторых, прогнозно- аналитическим подходом при исследовании научного материала. Коллективом КИСИ был издан также ряд трудов, основанных на анализе данных социологических опросов [3].

Комплексное изучение истории религиозных общин независимого Казахстана, развития межконфессиональных отношений в РК, представлено в ряде работ казахстанских исследователей (А.П. Абуов, Е.Е. Бурова, Ж.У. Кадыралина, А.Г. Косиченко, Е.М. Смагулов, А.К. Султангалиева, И.Б. Цепкова и др.)

Изучение удовлетворенности личностью жизнью и межгрупповыми отношениями проходит в рамках гуманистического подхода (А. Маслоу, К Роджерс).

В рамках социально-психологических и педагогических исследований нет научных работ, рассматривающих и изучающих понятие «удовлетворенность межнациональными отношениями» и «удовлетворенность межрелигиозными отношениями».

Проблемы удовлетворенности межнациональными отношениями изучаются в Российском научно-исследовательском институте культурного и природного наследия им. Д.С. Лихачева.

Все вышеназванные работы и подходы составят теоретико-методологическую основу исследования.

Дальнейшим нашим шагом в исследовании будет изучение и анализ межэтнической и межрелигиозной, языковой и миграционной ситуации в стране в целом и в региональном срезе, исходя из имеющихся практических исследований.

Литература:

1. Официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана www.assembly.kz
2. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. 3-е изд., испр. и доп. - М.: Аспект Пресс, 2004 - 368 с.

3. Межнациональные и межконфессиональные отношения в РК (по результатам социологического исследования). Под редакцией Б.К. Султанова. Научное издание. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 90с.

УДК 347.126

ЗАПРЕТ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ОРУЖИЯ А КАЗАХСТАНЕ

Урдабаев Д.Н. – магистрант 1 курса специальности юриспруденция, Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова, г. Костанай

Қазақстанда тыйым травматикалық қару себептері бар мақала мәмілелер осы мәселе бойынша кёзқарасын қарапайым азаматтары және Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі екі кёрсетеді. Кёрсету Статистика 2016 жылдың 1 қаңтарынан 2015 жылдың басынан бері Қазақстанда травматикалық қару тапсырылады.

Түйінді сёздер: қару; трпвматика; ёзін-ёзі қорғаныс қару; травматикалық қаруларды ёз еркімен тапсырған; ақшалай ётемақы.

В статье раскрыты причины запрета травматического оружия в Казахстане, показаны точки зрения по данному вопросу как рядовых граждан, так и МВД РК. Показана статистика по сдаче травматического оружия в Казахстане в период с начала 2015 года по 1 января 2016.

Ключевые слова: оружие; травматика; оружие самообороны; добровольная сдача травматического оружия; денежная компенсация.

The article deals with the reasons for the ban traumatic weapons in Kazakhstan shows the point of view on this issue both ordinary citizens and the Ministry of Internal Affairs of Kazakhstan. Show Statistics surrender traumatic weapons in Kazakhstan since the beginning of 2015 on January 1, 2016.

Keywords: weapons; travmatika; weapon of self-defense; voluntary surrender of traumatic weapons; financial compensation.

Новый Уголовный кодекс РК предусмотрел статьи, где ужесточена ответственность за применение травматического оружия. Следует отметить, что до настоящего времени травматическое оружие находилось в свободном обороте.

В 2014 году населению было предложено оставить шоковое и газовое оружие.

Весной 2014 года Парламент Казахстана принял поправки в закон «Об органах внутренних дел», предусматривающие запрет на владение травматическим оружием для гражданского населения республики, сообщает «Новости-Казахстан».

«Изъять нужно (у населения травматику), оставить шоковое и газовое оружие»,- сказал министр внутренних дел Казахстана Калмуханбет Касымов, выступая на пленарном заседании Мажилиса (нижняя палата парламента) .

По данным Министерства внутренних дел, которое собственно и лоббировало запрет «травматики», в последние годы отмечается тенденция роста преступлений, совершенных с применением травматического оружия. К примеру, за пять лет (2008-2012 гг.) в Казахстане совершено 794 подобных преступления. А за два года количество таких преступлений возросло более чем в два раза (со 133 в 2010 году до 302 в 2012 году). При этом в МВД особо подчеркивали, что травматическое оружие, отнесенное к оружию самообороны, все чаще используется в преступных целях и в основном гражданами в возрасте до 25 лет. Одной из причин сложившейся ситуации в министерстве называли «недостаточное чувство ответственности владельцев травматического оружия, вызванное ошибочным мнением, что применяемое оружие не относится к боевому, а потому не может нанести существенный вред здоровью человека, а тем более повлечь его смерть». И все чаще, попав под резиновую пулю, казахстанцы оказывались в больнице, в некоторых случаях исход был летальным. При этом особую опасность представляют наиболее популярные модели - «ОСА» и «Стражник». Фактически патроны к этим пистолетам представляют собой кусок металла, покрытый резиной. [1]

В результате эта ситуация стала обсуждаема в обществе. К примеру МВД предлагало изъять из гражданского оборота травматическое оружие и перевести его в разряд служебного, дать разрешение

применять оружие без предупреждения полицейским республики при посягательстве на их жизнь, а также обязать сотрудников правоохранительных органов зачитывать права задержанных.

Вопрос изъятия травматики из гражданского оборота вызвал множество споров в обществе. Согласно социологическому опросу, половина опрошенных казахстанцев, выступает за сохранение права на использование травматики. МВД настаивает, что изъятие травматики позволит снизить криминогенную обстановку в республике. Однако представители ассоциации торговцев оружия Казахстана в свою очередь утверждают, что легальный оборот оружия на криминальную обстановку не влияет. [2]

В результате данных споров 23 апреля 2014 президентом Казахстана был подписан Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты, касающиеся ОВД». И согласно закону травматическое оружие больше не является предметом самообороны и держать его у себя запрещено.

Подписанный закон четко определяет, что является оружием самообороны, это:

1. Огнестрельное гладкоствольное длинноствольное оружие.
2. Газовое оружие - газовые пистолеты, револьверы и патроны к ним, механические распылители, аэрозольные и другие устройства, снаряженные слезоточивыми или раздражающими веществами, разрешенными к применению уполномоченным органом в области здравоохранения.
3. Электрическое оружие - оружие и иные предметы, поражающее действие которых основано на использовании электрической энергии, разрешенные к применению уполномоченным органом в области здравоохранения. В результате можно сделать вывод, что другими видами оружия при самообороне пользоваться нельзя.

Что касается той «травматики», что находится на руках у населения, то ее нужно сдать государству, то есть в полицию, до 1 января 2016 года. До этого срока закон собственно не запрещает носить и использовать травматическое оружие для самообороны, но его продажа, как и продажа патронов к нему, уже под запретом. Однако принятые поправки не устанавливают полный запрет на оборот травматического оружия. Оно может приобретаться в качестве служебного оружия частными охранными организациями и другими субъектами, которым такое право предоставлено законодательством.[1]

С 1 января 2016 года на на лиц, имеющих оружие травматического действия, со старым разрешением или без !!! распространяется положения статьи 287 Уголовного кодекса Республики Казахстан, как то:«Незаконные приобретение, передача, сбыт, хранение, перевозка или ношение огнестрельного бесствольного оружия, газового оружия с возможностью стрельбы патронами травматического действия, короткоствольного гладкоствольного оружия, а равно патронов к ним - наказываются штрафом в размере до двух тысяч месячных расчетных показателей (3,7млн. тенге) либо исправительными работами в том же размере, либо ограничением свободы на срок до одного года, либо лишением свободы на тот же срок.»[3]

В Казахстане в 2015 году гражданами было сдано 46359 единиц зарегистрированного травматического оружия на общую сумму 2,095 млрд., сообщил КазТАГ директор департамента государственного языка и информации министерства внутренних дел (МВД) РК Алмас Садубаев. «По состоянию на 1 января 2016 года в целом по республике в органы внутренних дел обратились 44160 граждан, которыми добровольно сдано 46359 единиц зарегистрированного травматического оружия (огнестрельного бесствольного – 16656 единиц и газового с возможностью стрельбы патронами травматического действия – 29703 единицы)», – сообщил А.Садубаев во вторник на запрос КазТАГ.

Он добавил, что гражданам выплачено компенсаций за добровольно сданное травматическое оружие на общую сумму 2,095 млрд.Также А. Садубаев сообщил, что помимо оружия, были сданы боеприпасы к ним в количестве 2665 штук, но компенсации за них ведомством не выплачивались. «Добровольно сданные гражданами патроны к травматическому оружию принимались органами внутренних дел без производства выплат», – пояснил он.

Кроме того, он напомнил, что согласно действующему законодательству, незаконные приобретение, передачу, сбыт, хранение, перевозку или ношение травматического оружия, а равно патронов к ним, влечет за собой штраф в размере до 2 тыс. МРП либо исправительные работы в том же размере, а также ограничение свободы на срок до одного года, или же лишение свободы на тот же срок.

«Согласно примечанию к указанной статье, лицо, добровольно сдавшее предметы, указанные в статье 287 УК РК, освобождается от уголовной ответственности, если в его действиях не содержится состава иного преступления. Не признается добровольной сдача предметов, указанных в настоящей

статье, в случае их изъятия при задержании лица, а также при производстве следственных действий по их обнаружению и изъятию», – отметил А.Садубаев.

Представитель МВД также отметил, что после 31 декабря 2015 года добровольно сданное травматическое оружие будет приниматься в установленном порядке, без осуществления денежных выплат, и что технически исправное травматическое оружие может передаваться в пользование правоохранительным органам.

«Технически исправное и пригодное для дальнейшей эксплуатации добровольно возмездно сданное огнестрельное бесствольное, а также газовое оружие с возможностью стрельбы патронами травматического действия может передаваться в правоохранительные органы в порядке, определяемом правительством РК», – пояснил А.Садубаев.[4]

Литература:

1.http://www.kp.kz/society/4679-grazhdanam-kazakhstana-zapretili-polzovatsya-travmaticheskimipistoletami

2.http://www.zakon.kz/4613496-parlament-prinjal-zakon.html]

3. http://prohunt.kz/forum/forum5/topic1335/

4. http://dknews.kz/bolee-46-ty-s-edinits-travmaticheskogo-oruzhiya-na-t2-mlrd-sdali-kazahstantsy-v-2015-g/

УДК 94(47).084

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ДЕПОРТАЦИИ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАН В НАЧАЛЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 ГОДОВ

Утебаев Д.Е. - магистрант факультета истории и права, Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова

The price of the great patriotic war is millions of people lives, sufferings and pain. It's all about a whole nation. For them, the war became the deepest wound too.

In those terrible years German people ASSR were violently deported. This text is just trying to tell about fate of Volga region's Germans whose existence crossed with the history of our Kazakhstan.

Ұлы Отан соғысы оның бағасы миллион адамдардың өмірі, жоқшылықтар, азаптар және мыңдаған адамдардың қайғысы болды. Сөз бүкіл халық туралы болады, оларға да соғыс терең ізді қалдырды. Сол қорқынышты жылдарда зорлап жерден аударып жіберген АКСР НП немістер өз арасынан бөтен болды. Бұл мақала айыпсыз адамдардың жарқын еске түсіру мен өмірдің сызығы қазақстандық жерінің тарихымен қиыскан поволж немістердің тағдыры туралы зиялы әрекет.

Великая Отечественная война ценной ее победы стали миллионы человеческих жизней, лишения, страдания и боль тысячи людей. Речь пойдет о целом народе, война для которого тоже оставила глубокий след. В те страшные годы насильственно депортированные немцы АССР НП оказались чужими среди своих. Данная статья лишь скромная попытка почтить светлую память тех невинных людей и рассказать о судьбах поволжских немцев чья линия жизни пересеклась с историей казахстанской земли.

Наиболее яркий пример — так называемые наказанные народы, причем наказанием, собственно говоря, и являлась их депортация. Представителей этих народов выселяли целиком и не только с их исторической родины, но и изо всех других районов и городов, а также демобилизовывали из армии, так что фактически такими этнодепортациями была охвачена вся страна (напомним, что такого рода репрессии мы называем тотальными депортациями). Вместе с родиной у «наказанного народа» отбиралась, если она была, национальная автономия, то есть его относительная государственность [1] .

Было время, когда жители автономной республики немцев Поволжья и подумать не могли, что в одночасье НКВД сметет с лица земли их республику, а население разбросают по Сибири, Уралу и

Казахстану. Под лай овчарок их посадят в товарные вагоны, предназначенные для перевозки скота, и эшелон навсегда их умчит с родной земли.

Горе часто объединяет людей, сближает независимо от национальности, возраста, религиозных убеждений и уровня культурного развития. Так должно было произойти с советским народом при вероломном нападении нацисткой Германии на СССР. Однако правящая власть решила иначе, поделила граждан одного государства на своих и чужих. Чужими в частности оказались Поволжские немцы. Прошло 75 лет со времени одной из самых страшных трагедий в истории СССР начала Великой Отечественной войны и конечно не будем забывать, что именно вышел указ «Президиума Верховного совета СССР от 28 августа 1941 года, о начале депортации немецкого населения АССР НП». Большинство их жертв этой государственной акции уже нет в живых. Многие из них погибли еще в процессе депортации, в трудармейских концлагерях, в спецпоселениях они ушли из жизни с позорным клеймом фашистских диверсантов и шпионов.[2, с 72]

Начало Великой Отечественной войны все советские немцы восприняли как общенациональную трагедию. Еще в годы Первой мировой войны они служили в царской армии. В 1941 году они были готовы воевать в рядах Красной армии. В первые месяцы войны от немцев Поволжья поступило более 2,5 тысяч заявлений с просьбой направить их добровольцами на фронт, 8000 тысяч вступили в ряды ополчения [3, с 101].

Летом 1941 года в АССР НП выявилось недовольство молодежи тем, что военкоматы отказывали им в призыве в армию. Это послужило поводом к последующим событиям. После визита в АССР НП Берии и Молотова вышел 28 августа 1941 года указ «Президиума Верховного совета СССР» в котором говорилось о наличии шпионов и диверсантов среди немецкого населения . Население обвинялось в скрытии врагов советской власти и советского народа. Во избежание нежелательных последствий признавалось необходимость переселить все немецкое население проживающее в республике немцев Поволжья в другие районы. Для расселения были выделены районы Новосибирской и Омской областей, Алтайский край, Казахстан и другие регионы [4, с 131].

Немецкие семьи лишились всего имущества, большинство потеряли родственные связи, мужей разлучали с женами, детей с родителями. О том как переселенцы преодолеют тысячи километров в пути никто и не думал. В товарные вагоны заталкивали сотнями, без разбора женщин, детей, стариков. Условия ужасные – ни нар, ни скамеек, сидели, спали, ели прямо на полу. Даже из вагонов на станциях выпускали редко.

В ходе операции с бывшей республики Поволжья была отправлена по одним данным 438280 человек, по другим около 450000 тысяч человек, но до мест назначения добрались далеко не все . На новых местах переселенцев вселили в бараки и землянки. Свирепствовал голод и даже взрослые не выдерживали таких условий, можно сказать это не жизнь, а скорее всего существование, что уж говорить о детях. Скорбный список жертв рос неподням, а по часам [5, с 57].

К 25 октября 1941 г. в Казахстане планировалось принять 467 тысяч немцев, из них в СевероКазахстанской области - более 62 тысяч человек [6, с. 196]. Материально-бытовое положение немцев было тяжелым, как и у всего населения Казахстана в условиях войны.

В прочем дальнейшее события показали, что и этих жертв оказалось недостаточно. Поволжским немцам уже в 1942 году пришлось испытать еще один удар. С начала 1942 года все мужское население в возрасте от 15 до 55 лет и женщины от 16 до 45 лет у которых дети были старше 3-х лет были мобилизованы в так называемые рабочие колонны, позже получившие название «Трудармии». Мобилизованные немцы строили заводы, работали на лесозаготовках, в рудниках и шахтах [7, с 135].

Специальные постановления ГКО о мобилизации выселенного немецкого населения от 10 января, 14 февраля и 7 октября 1942 г., а также от 26 апреля, 2 и 19 августа 1943 г. означали привлечение к трудармии всех взрослых трудоспособных немецких спецпереселенцев [8, с. 168]. По данным
НКВД на декабрь 1942 г. в СКО из 62473 расселенных немцев было мобилизовано в трудармию
11 860 человек [9, с. 136].

Здесь мы переходим к этапам, которые неразделимы с историей земли Казахстана. Подневольный труд депортированных советских немцев использовался и на шахтах. Местное население видело впервые насильственно депортированных немцев и для них это был настоящий шок. Люди столкнулись со смертью в ее массовом проявлении. По началу местное население немцев опасалось, понятно – шла война. Слово немец было скорее ругательным, да и содержали последних как настоящих врагов за колючей проволокой [10].

Одним из первых Поволжских немцев прибывших на Комсомолец был Петр Бульмиштейн. К этому времени 17 летний паренек полной мере хлебнул горя. Из Саратова его родных депортировали в Павлодар. Через несколько месяцев он получил повестку в армию. Прятаться и отказываться он и не подумал. Вместе с ровесниками рвался защищать страну, которая за 200 лет для его народа стала родиной. Но эшелон по пути завернул со всем в другую сторону. Страшные подробности того пути память хранит до сих пор. Когда прибыли на постоянное место вспоминает Петр Иванович, сразу поняли, что трудармии это только название. На самом деле это была настоящая колония трудлагерь. Впрочем во время войны многие поселки так и назывались колониями .

Здесь на спецпоселении отбывало более 200 советских немцев. В самые трудные 1941-1942 годы жили хуже заключенных, в бараках окруженные вышками и колючей проволокой, на положении рабочей силы. Их по сигналу поднимали на работу, водили строем, смена могла продолжаться 10, а то и 16 часов. Ни усталость, ни болезнь ни считались причиной для освобождения от непосильных нагрузок. Кормили тоже их кое-как – 200 – 300 грамм хлеба . Только в 1946 году трудармейцев расконвоировали, сняли вокруг бараков колючую проволоку. Чуть позже разрешили разыскать родственников. Со всех концов страны потянулись к себе в Поволжье [11].

Потихоньку складывался другой мирный уклад жизни, но семьи воссоединились не все. Незримая колючая проволока запретов и бесправия окутывала советских немцев и после завершения Великой Отечественной войны. Победа в Великой Отечественной Войне не решила проблем депортированных немцев. Политический статус и положение советских немцев оставались такими же, как и в момент депортации. Неопределенность своего будущего, моральная и психологическая подавленность, материальная необустроенность, репрессивные меры властей сопровождали немцев, выживших в условиях жестоких репрессий, и после войны. В дальнейшем советская «реабилитация» не восполнит тех физических и моральных потерь, которые понесли немцы в годы репрессий. В целом советские немцы на десятилетия будут выключены из многих процессов развития как полноценный социум и окажутся на грани физического и духовного уничтожения.

Литература: 1. Яковлева А.Н. Поболь Н.Л., Полян П.М. Сталинские депортации. 1928-1953 гг. // http:stalinskiedeportacii.blogspot.com

2. Герман А. А, Плеве И. Р Немцы Поволжья Краткий исторический очерк — С.: Саратов, 2002. — 155с.

3. Бруль В.И Депортированные народы Сибири (1935 – 1965 г.г) – М.: Звенья, 1999 – 260с.

4. Бугай Н.Ф Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать…»: Документы, факты, комментарии - М: Дружба народов, 1992 – 180с.

5. Чебыкина Т. Депортация немецкого населения из европейской части СССР в Западную Сибирь (1941-1945) –М.: 1998 – 170с.

6. Алдажуманов К. Насильно в Казахстан. Депортация немецкого населения. Депортированные в Казахстан народы. – А: «Арыс» - 1998. - 428 с.

7. Герман А. А., Курочкин А. Н. Немцы СССР в Трудовой армии. М., 1998 – 190с.

8. Ауман В., Чеботарева В. История российских немцев в документах (1763-1992). М., 1993.- 448 с.

9. Карпыкова Г.А. Из истории немцев Казахстана (1921-1975гг) - Москва: Готика, 1997. – 376 с.

10. Охотин Н.Г, Рогинский А.Б. Из истории «Немецкой операции НКВД»// http: www.memo.ru

11. Бугай Н.Ф Депортация народов. // http: scepsis.net

УДК 81'373

РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭТНОЛИНГВИСТИКА: СОВРЕМЕННАЯ СИТУАЦИЯ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Шпагина Н - магистрант 2-го года обучения специальности 6М020500-Филология, Костанайского государственного университета им.А.Байтурсынова. Ахметова Б.З. - PhD, ассоциированный профессор

Региональнаяэтнолингвистика остается актуальным научным направлением, значение которого огромно теоретически и практически.

Аймақтық этнолингвистика өзекті ғылыми бағыт болып келеді, оның теориялық та, практикалық та маңызы зор.

Regional ethnolinguistics is still relevant scientific direction. It has vast theoretical significance as well as practical.

Костанайская область как историко-культурная зона представляет собой итог многовековых смешений, трансформаций в области хозяйственно-семейных отношений, языка, материальной и духовной культуры в целом. Обязательные стадии таких трансформаций - билингвизм и полиязычие, формирование бикультуры. В то же время национально-этническая дифференциация и идентичность являются такой социальной реальностью, которая не остается неизменной. Стремление к полиэтничности - одна из основных тенденций большинства городов и населенных пунктов северного региона Казахстана. Национальный состав жителей области неоднороден: согласно данным переписи населения 2009 года, на 1 января 2009 года его составляют: казахи–37,1%, русские–43%, узбеки–0,1%, украинцы–9,6%, уйгуры–0,02%, татары–1,9%, немцы–3,1%, корейцы–0,4%, турки–0,02%, азербайджанцы–0,4%, белорусы– 1,7%, дунгане–0,002%, курды–0,001%, таджики–0,04%, поляки–0,2%, чеченцы–0,2%, кыргызы–0,07%, другие–2,1 % [1, с.11-12]. На данном этапе исследований мы констатируем, что исследуемая нами территория является регионом с преобладающим населением неказахской национальности. Основу современной языковой среды региона сформировали казахский и русский этносы, что можно проследить при анализе истории заселения края, замечает К.С.Шалгимбекова [1, с.173].

При анализе проблем межнационального взаимодействия конца XIX – начала XX века важное место занимают вопросы образования. Удельный вес грамотных в составе населения уездов Северного Казахстана по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года находился в пределах 4–12%, в городах – 22-30%. Наибольшее число грамотных приходилось на возраст от 10 до 39 лет, в среднем в 1,5 раза выше, чем у других возрастных категорий. Система образования с началом столыпинской аграрной реформы рассматривалась официальной властью как один из источников давления на традиционный уклад жизни местного населения и формирования русскоязычной среды в регионе. Во всех дореволюционных государственных школах на территории Казахстана преподавание велось на русском языке. Инициатором открытия таких школ на территории Северного Казахстана стал великий просветитель, педагог ИбрайАлтынсарин. В начале XX века видный казахский просветитель АхметБайтурсынов писал, что «само существование казахской нации стало острой проблемой». Программа партии «Алаш» акцентировала свое внимание на том, что образование, делопроизводство, судопроизводство должно быть ориентировано на двуязычие. Вместе с тем, Байтурсынов был обеспокоен тем, что приток переселенцев может повлиять на языковую среду. Он для сохранения казахского языка даже для детей других национальностей ратовал за открытие школ с казахским языком обучения. Александра, его жена, например, в совершенстве владела казахским языком и помогала мужу редактировать документы [2, с.17].

Процесс усиления многонациональности и сокращения удельного веса казахов в этнической структуре края продолжился и в советский период. В апреле 1929 года на VII съезде Советов КАССР шла речь о возможности открытия границы республики для переселения из других районов страны. В Казахстан должно было прибыть 6 тыс. переселенцев в 1930 году и 43 тыс. в 1931 году, в основном, из Украины и России. Казахское население на территории Костанайской области сократилось в годы гражданской войны, голода 1921 года и тяжелых послевоенных лет [2, с.154]. На последующее изменение демографической ситуации значительное воздействие оказали трагические события, связанные с массовым голодом 30-х годов. Более чем наполовину уменьшилась численность представителей коренного населения в Северном Казахстане, включающем Костанайскую область, – до 410,1 тыс. человек или на 52,3% [2, с.83].

В результате историко-демографического процесса 18–19 веков Северный Казахстан стал полиэтничным регионом, здесь сложилась определенная культурно-языковая среда.

После 1991 года в Казахстане в связи с высокими темпами эмиграции началось снижение численности населения. Экономический спад и безработица привели к падению рождаемости и росту смертности населения. В настоящее время общая доля казахов в населении страны растет ежегодно и составляла в 1994 году 44,3 %, в 1996 году – 50,6 %, в 1999 году – 53,4 %, в 2009 году – 67 %.

Национальный состав Костанайской области, если выразить в динамике роста или уменьшения количества той или иной национальности в процентном соотношение: 1989 год (русские – 43,72 %; казахи – 22,89 %; украинцы – 14,56%; немцы – 9,02 %; белорусы – 2,89 %; татары – 2,27 %; поляки – 0,23 %; другие – 4,46%), 1999 год (русские – 42,27 %; казахи – 30,93 %; украинцы – 12,82 %; немцы – 5,64 %; белорусы – 2,46 %; татары – 1,97 %;поляки – 0,21 %; другие – 3,70%), 2007 год (русские – 41,2 %; казахи – 34,9 %; украинцы – 11,9 %; немцы – 3,8 %; другие – 8,2 %), 2009 год (русские – 40,8 %; казахи – 35,6 %; украинцы – 11,6 %; немцы – 3,8 %; другие – 8,2 %). Из приведенных статистических данных видно наличие почти половины населения неказахской национальности (русскоговорящего населения), однако наметилась тенденция к постепенному увеличению количественного состава казахской национальности.

В будущем, к 2019 году, в рамках общенациональной переписи населения мы сможем также провести наблюдение по национальному количественному составу населения Костанайской области, которая даст для нас основания продолжить исследования в данной области.

Полиэтничность накладывала и накладывает отпечаток на культуру и быт регионов, которые являлись и являются как бы огромными ускорителями, где интенсивно шли и идут процессы взаимовлияния и сближения. В исследуемом регионе образовался сложный конгломерат с преобладанием одного этнического ядра, из которого вырос целая область. Такой неоднородный этнический состав не мог не накладывать своеобразный отпечаток на уклад жизни, хозяйствование, быт и духовную жизнь жителей региона в целом.

Региональную этнолингвистику можно соотнести «с общим страноведением как совокупностью систематизированных научных знаний, овладение которой, вообще говоря, не предполагает обязательного знания национального языка», но кроме того, в определенной степени «противопоставляется общему страноведению, поскольку несомая языком информация, как правило, принадлежит не к числу строго научных, а к числу обыденных знаний» [2, с.17].

Изучение особенностей развития и функционирования этноса может идти только в региональном аспекте, где необходимо учитывать как внешние, так и внутренние факторы воздействия.

Рассматривая методологические аспекты региональнойэтнолингвистики, важно определиться с понятийным аппаратом, в первую очередь с понятием регион. Особый статус Костанайской области, являющейся, с одной стороны, административной территориальной единицей Казахстана, но с другой стороны, включающей в себя регионы бывших существовавших областей Казахстана (например, Торгайская обл.), создает трудности при определении границ изучаемой территории (в том числе, в этнолингвистическом аспекте).

Вместе с тем, и в отечественной, и в зарубежной научной литературе отсутствует четкость в определении предмета самой региональной науки, что, несомненно, является одной из причин многообразия направлений и методологических концепций в современных региональных исследованиях в Казахстане и за рубежом. Так, насчитывается около ста толкований понятий регионы район. Причем довольно часто между этими двумя понятиями ставится знак равенства. Например, Ф.Д.Кожурин под регионом понимает определенную часть народнохозяйственного комплекса страны, отличающуюся географическими условиями и природноресурсной специализацией. Эти районы являются относительно замкнутыми как в производственно-техническом, так и в экономическом отношении. Сюда же, по мысли Ф.Д.Кожурина, входит и понятие единицы административного деления страны: край, область, город [2]. Другие ученые считают, что регион - это социально-территориальная общность, отражающая целостную общественную систему, обладающую административной, хозяйственно-экономической, социальнокультурной самостоятельностью, развивающуюся в специфических жилищных, культурно-бытовых условиях. Иными словами, регион - это не только, территориальная, но и социально-экономическая общность, определяемая единством экономической, политической и духовной жизни [2]. Л.Н.Каган в «Словаре прикладной социологии» регионом называет «...группу областей, краев, республик, составляющих территориальное и народнохозяйственное целое (Северо-Запад, Западная Сибирь и т.п.)... В более широком и распространенном в социологии смысле слова регионом называют любую самостоятельную в хозяйственно-экономическом и административном отношении территорию, начиная от сельского района и кончая крупными народно-хозяйственными территориальными комплексами» [2, с.21].

Такое толкование понятия регион имеет слишком расплывчатый характер, фактически игнорирующий исторические корни. Довольно разнообразными и порой противоречивыми являются определения понятия регион в учебной литературе: 1) «под регионами понимаются как обширные территории, охватывающие континенты, их целостные части или страны» (понятие район здесь связывается с территорией конкретной страны) [2, с.27]; 2) регион - это «группировки из нескольких соседствующих друг сдругом субъектов Федерации, которые отличаются от других особенностямиисторического развития территории, географическим положением,природными и трудовыми ресурсами, специализацией хозяйства» [3, с.38];3) регион может определяться как «крупная индивидуальнаятерриториальная единица (например, природная, экономическая, политическаяи др.)» [3, с.8].

В зарубежной литературе также нет единого мнения в толкованиипонятий регион и район. Американские исследователи П.Джеймс и Дж.Мартин отмечают, что «обычно под словом регион понимается целостныйучасток территории, отличающийся некоторой однородностью в своей основе,но не обладающий четкими границами. Более того, это слово частоупотребляют для обозначения весьма обширных территорий, образующихглавные подразделения континентов. Но в профессиональном языке географов,используемом здесь, слово регион, или район, применяют по отношению ктерриториям самой разной площади, но которые характеризуютсяопределенной однородностью, являющейся специфической и служащейоснованием для того, чтобы выделить эти территории» [3, с.11].

Исторические факторы регионального развития необходимо учитывать при рассмотрении демографической ситуации в регионах, структуры населения, причин и характера миграционных процессов, современных региональных и межрегиональных этнонациональных, этнопсихологических, этнолингвистических и религиозных проблем.

Костанайская область - регион смешанного типа с точки зрения современного этнического состава и культуры. На ее территории происходили этногенез казахов и их этноэволюция, ассимиляция местного населения с вновь прибывающими. История заселения Костанайской области мало чем отличается от истории освоения северных регионов (областей) Казахстана и не только.

В целом освоение северного региона Казахстана шло по разным направлениям. Селились выходцы из России: русские украинцы, немцы, поляки, эстонцы, латыши и др. Из других регионов Казахстана продвигались кочевые роды казахов. В местах соприкосновения этносов развивались процессы этнокультурной интеграции и ассимиляции. Естественно, что в этой ситуации русский язык «стал языком широкого межнационального ... употребления».

Помимо близости мест проживания на культурное развитие народов влияли многие другие условия, одинаковая конфессиональная принадлежность, единое административное устройство. В условиях полиэтничных контактов, индивид, обретая этническую идентичность, также обретает и актуализированную культурно-историческую память, глубокие исторические и культурные корни, связь с традицией, ощущение исторической и межпоколенной преемственности, непрерывности и устойчивости.

Народ, пребывающий на более низкой ступени хозяйственно-культурного развития, чаще принимал заимствования у более развитого народа. Этническая идентичность позволяет общностям, путем признания общеразделяемых представлений, определить свое местоположение и границы. В то же время социально-экономическое развитие общества, перестройка быта, влияние смешанного населения и межнациональных связей приводят к существенной стандартизации и унификации культуры, стиранию этнической специфики.

В ситуации этнолингвистической мозаики, взаимопроникновения или непрерывной изменчивости культуры наименее двусмысленным, а иногда и единственным фактором в определении того, где кончается одна общность и начинается другая, является самоидентификация и «национальные имена» – этнонимы и топонимы. Действительно, по языковой картине региона можно изучать национальную.

В современных условиях язык «претерпевает социальные, психологические и структурные изменения, приводящие к серьезным изменениям в области семантики. …Каждое общество создает слово, яркую и самобытную национальную культуру, которую в условиях бурного развития компьютерных технологий и межнациональных контактов все труднее сохранить» [4, с.55].

Литература:

1. Шалгимбекова Г.С. Функционирование русского языка в языковом пространстве Казахстана (на примере Костанайской области) // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 1 (292). Филология. Искусствоведение. Вып. 73. С. 153-157.

2. Герд А.С. Введение в этнолингвистику. - Спб.: Изд-во С-Петербур.госуниверситета,1995.– 98 с.

3. Фонетические особенности русских говоров Костанайской области (система консонантизма):
автореферат диссертации … к.ф.н. спец. 10.02.01-Русский язык. Петропавловск, 2003. – 27 с.

4. Карабулатова И.С. Русская топонимия в этнопсихолингвистическом аспект: диссертация …
доктора филол. наук: 10.02.19-Русский язык. Тверь, 2002. – 502 с.

УДК 821.512.122:82-143

ШӘКӘРІМ ШЕЖІРЕСІНІҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ МАҢЫЗЫ

Мағзұм Г.Ә. – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, 6М020500 – Филология мамандығының 2 оқу жылының магистранты.

Мақалада қазақ тарихы бойынша жазылған ең алғашқы шығарма жөнінде, Шәкәрімді қазақ мемлекеттілігінің тарихы бойынша ең үздік және зәру кітаптың авторы деп, ең алғашқы қазақ тарихшысы деп санауға толық негіз бар екендігі айтылады.

В данной статье говорится о первом произведение написанном про историю казахского народа, а Шакарима Кудайбердиева автором самой лучшой и необходимой книги по государственной истории казахов, о том что есть полное основание назвать его самым первым казахским историком.

In the article it is said that the first composition about Kazakh history was written by Shakarim and he considered to be the author of the best book of history of sovereignty of Kazakh nation.

Қазақ әдебиетінің тарихында Абайдың кәркемдік дәстүрін меңгеріп, сол бағытта шығармалар жазған ақындар молынан табылады. Қазақ сөз өнерінде Хакім Абайдың өзі бас болып қалыптастырған ақындық мектеп тағы бар. Сол мектеп әкілдері ішінде дара тұрғаны да – Шәкәрім. Шәкәрім сөз өнерінде Абай дәстүрін жай ғана жалғастырушы болған жоқ, дамыта жалғастырушы болды. Абайдың ақындық мектебінің ірі әкілі ретіндегі өнері, поэзияның алуан түрі бойынша, сонымен бірге эпикалық бағытта да ерекше байқалды.

Шәкәрім шығармашылығының зерттелуі халқымыздың сонау тарих тереңінен бүгінге жалғасып келе жатқан аса бай мәдени, рухани қазынасын түгендеу мен бағалаудың құрамдас бір саласы боларына дау жоқ. Ал туған халқының мәдени мұраларын жинақтау мен шежіресін зерттеу адамзаттың қай ұрпағы үшін де мәртебелі міндет саналған. Дегенмен тарих доңғалағы әрдайым бір ырғақпен қозғала бермеген. Бір заманда жарқырап көрінген кейбір рухани қазыналардың келесі бір тарихи кезеңде кәмескі тартатыны, не болмаса, керісінше, кешегі күні қадірі мен қасиеті елеусіздеу саналған мұраның бағы, жанар жұлдызды шағы туатыны – әмір шындығы. Адамзат парасатының алдындағы биік міндет – шын асылды жасықтан айырып ала білу, оның өзіне лайық бағасын беру. Тарих пен әдебиет осыны талап етеді.

«Заман ілгері жылжып, адамзат санасы неғұрлым биікке иек артқан сайын оның алдындағы міндеттердің де мәртебесі биіктеп, ауқымы кеңейіп, мәні күрделілене түспек. Қазақ әдебиеттану ғылымының алдында уақыт керуенімен ілесе еңсе кәтере түскен мәртебелі міндеттердің бірегейі – аталмыш мұраларға тұтас рухани, әдеби-эстетикалық құбылыс ретінде баға беру, жеке пікірлерден жалпы тұжырымға аяқ басу. Сол себепті біз Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» әдебиетіміздің даму тарихындағы әзгеге ұқсамайтын әзіндік бояу, әрнегі бар рухани құбылыс тұрғысында қарастыруды мақсат етуіміз қажет. Әрине, жекелеген шығармалар немесе белгілі бір жанрдағы сіңірген еңбегі қаламгердің суреткерлік дәрежесін, кәркемдік ой жүйесін таныта алатынына

шек келтірмейміз. Ал Шәкәрім сынды сан қырлы талант иелерінің шынайы тұлғасын сомдау үшін, ұлттық әдебиеттегі орнын нық орнықтыру үшін оның бүкіл әдеби мұрасына үзілмес желі болып тартылған кәркемдік ойдың қазығын пайымдап, эстетикалық мұраттары мен темірқазық идеяларының түп-тамырына үңіле отырып, тиянақты әрі тұтас ғылыми тұжырым қалыптастыру қажет» - деп Балтабай Әбдіғазиұлы айтқандай - «Сонда ғана ұрпақтары Шәкәрімді ақын яки прозашы, немесе ойшыл философ деп жеке-жеке танымайды, ұлттық ойпарасат әлеміндегі тұтас құбылыс, биік нысаналы нағыз суреткер ретінде қабылдайтын болады».

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабының құндылығы, онда баян етілген материалдар ауқымырақ зерттеліп, жазылған. Шежіреде халықтың шығу тегі, даму тарихы емес, одан әлдеқайда кең мәліметтер сараланады. Әйткені, Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ һәм түркі халықтарының тарихын, олардың әткізген түрлі тарихи процестерін асқан ізденімпаздықпен жазғанын аңғарамыз. *«Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, кәп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: «Тәбіри», «Тарих ғумуми», «Тарих антшар аласлам», Нажиб Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және қырылып, Нұх пайғамбар үш баласыменен, оның қатындары Алла тағаланың әміріменен кемеге кіріп, аман қалыпты. Осы күнгі барша адам балалары сол Нұхтың үш баласы-Сам, Хам, Яфастың нәсілі. «Тарих ғумуми» деген кітапта барша түрік, иран юнан, қытай һәм европадағылар Яфас нәсілінен. Барша хабаш, судан, зәңгибар, барша қара түсті жұрт – Хам нәсілінен дейді. Әртүрлі кітаптардан алынған сөздер, орысша кітаптан оқығаным – Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әртүрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары «Құдатғу білік», «Кошочидам» деген кітаптардың сөздері және қытайдың ЮәншауМи-ши деген жазушысының сәзі және арабпарсы, рум-европа жазушыларының сәзі және қазақтың жаңылыс айтқан әтірік аталары – бәрі сол кітапта бар»* [1].

Еңбектің әне бойында осынау деректерді, сонымен бірге *шежірелік дерек* тәңірегіндегі әртүрлі тарихшылардың, зерттеушілердің пікірлерін салыстырып, одан ақылға қонымдысын пайдаланып, неғұрлым дұрысырағын таңдап алуға тырысады. Мәселен, еңбектің «Шежіре басы» атты бәлімінде түрік нәсілінен шығу тегі жайында шежіре тарата отырып, Шәкәрім Әбулғазы Баһадүр ханның «Шежіре и түрік» деген еңбегіндегі Нұх пайғамбардың ұлы Яфастен тараған сегіз баланың бірі түрік болғаны жайындағы деректі, қытай шежіресіндегі түрік жұртын қасқыр мен адамның қосылуынан пайда болдымыс деген сәзін, Радловтың ұйғырлар туралы кітабындағы түрікті ағаштан жаралды деген болжамдарын салыстыра қарастырады да, оларға «қытай шежіресіндегі ертегі сықылды қисынсыз сәз» немесе «Радлов кітабындағы қытай сәзінен, ағаштан бала туды дегені еш сәзге қисынбайды» [1] - деп, әзінің кәзқарасын білдіреді. Осыншама еңбектерді, деректерді ақтарған, оларды саралаған, ғылыми сыннан әткізген Шәкәрім Құдайбердіұлын тарихшы, әрі деректанушы ғалым ретінде танимыз. Тарихи зерттеулерді, жазба, ауызша деректерді сыни кәзбен тексеріп, талдай отырып, керектісін алады. *«Ескіден қалған сәз теріп, әз ойынан әң береді».* Мұндай тапжылмай отырып, табандылықпен шежіре, яғни зерттеу жазу әзге зерттеушілерге үлгі боларлықтай. Сол кездің мүмкіншілігі шектеулі деп есептесек, Шәкәрім сынды талантты тарихшы құлашын кең сермеген. Інісінің талантын байқаған Абай оған жастайынан-ақ халық тарихына қатысты деректерді жинап, шежіре жазуға ақыл береді. Сәйтіп Шәкәрім он тоғыз жасынан шежіре жазуға кірісіп, ол еңбегін 1911 жылы Орынбор қаласында «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген атпен кітап етіп шығарады, еңбегінің кәлемі - 114 бет.

«Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» – мазмұны жағынан үздік шығарма – қазақ тарихы бойынша ең алғашқы шығарма болды. Шәкәрімді қазақ мемлекеттілігінің тарихы бойынша ең үздік және зәру кітаптың авторы деп, ең алғашқы қазақ тарихшысы деп санауға толық негіз бар.

Замандастары еңбекті жоғары бағалады. Кәрнекті журналист, қоғам қайраткері Міржақып Дулатұлы *«Шәкәрімнің кітабы – қазақтардың қантамыр жүйесі»* деді. Еңбектің маңызы туралы Әлихан Бәкейхан 1913 жылы былай деп жазды:

«Ешқашан қазақтардың шыққан тегі жайлы қазақ тілінде кітап болып шыққан емес. Шәкәрімнің бұл кітабының пайдасы – қазақтардың шығу тегі бойынша әз аталарын білгісі келгендер осы кітаптан табады. Егер кімде-кім ата-бабаларының шежіресі жайлы жазғысы келсе алдымен Шәкәрімнің еңбегін оқып алуы қажет. Жақсы кітаптар жинақтау – қиын кәшпелі далада Шәкәрімдей «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» сияқты еңбекті жазу қарапайым жұмыс емес.

Кемшіліктер жайлы жиі айтатын автор «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» балаларды оқытатын молдалардың қолында болуы керек дейді» [2].

Кейінірек жазушы Жүсіпбек Аймауытұлы (1889-1931) «Желкек» деген лақап атпен еңбекке ерекше ілтипатпен сипаттама берді. «Шәкәрім ақсақалға» деген мақаласында:

«Қадірлі Шәкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» терең оқып, ойлап және салыстырып барып, жазғанда өте жауапкершілікпен қарады. Осыған байланысты оны қазақтың «Карамзині» десем, артық айтпаған болармын. Түркілердің тарихымен таныскысы келгендер бұл кітапты оқымай кете алмайды» [3].

Шәкәрімнің шежіре жазуы заңды құбылыс. «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты ұлы Абайдың шежірелік шығармасы оған да қатты ықпал етті. Қазақтың түбі қайдан шыққанын ғылыми дәлелді, тарихи деректі етіп қазақ шежіресін жазу жолын Абай өзі бастап кәрсетіп берген. *«Абай қазақ шежіресін жаз деп 19 жасымда қазақ шежіресін жинай бастадым. Сол кісінің ұқтыруымен ел-елге кісі жіберіп, хат жазып жинақтаған мағлұматтары да шежіреде бар»* [1] - дейді Шәкәрім.

Әдеби процесті зерттеуде кейінгі ғылымдарға үлгі болған Ахмет Байтұрсыновтың Абай шығармашылығы жөнінде жазылған «Қазақтың бас ақыны» мақаласындағы: *«Абай сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бақ. Бетін түзеп, жөн сілтеген кісілерге де, сілтеген жолды ылақпай тұп-тура тапқан адамға да қазақ балалары талай алғыс берер»* [4, 301], - деген пікірінің шәкәрімтанушыларға да тікелей қатысты екендігі ақиқат. Себебі, Шәкәрім ақын Абай дәстүрін бірден-бір жалғастырушы әрі жалғастырып қана қоймай, оны түрлентіп түлету арқылы жаңа сапаға кәтерген ұлы тұлға. Белгілі абайтанушы Қайым Мұхаметқанов бұл жөнінде: *«Қазір әдебиетіміздің тарихында орны ойсырап тұрған, елге ежелден белгілі болған ақын, жазушыларымызды еске алғанда, ең алдымен Шәкәрімді атауымыз орынды деп білемін. Әйткені, ол Абайдың нағыз мұрагерлерінің бірі, бірі болғанда бірегейі»*, - деп ой түйіндеген [5, 5].

«Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» жазумен кәп жыл бойы шұғылданып, зор еңбек еткен (1877 жылдан 1911 жылға дейін, 34 жыл). Мазмұны терең, ой нысанасы айқын, композициялық жағынан біртұтас, жүйелі жазылған еңбекте Адам ата мен Хауа анадан бергі шежіре жолына барлау жасалынған. Кітап *«Шежіреден бұрын», «Шежіре басы», «Қазақтың қайдан шыққаны», «Хан шежіресі», «Шыңғысхан шежіресі», «Стамбулдағы түрік нәсілі», «Сарт», «Әзбек», «Ноғай», «Башқұрт», «Қалмақ һәм телеуіт», «Түрікмен», «Якұт», «Оранхай», «Енисейдегі түрік», «Күншығыс Түркістандағы түрік»* деп аталатын ірілі-ұсақты бірнеше тараудан тұрады. Кітап соңында оның *«Мақсұт» «Қазақ», «Насихат», «Тағы сорлы қазақ», «Қош»* деп аталатын әлеңдері берілген. Шәкәрім шежіресінің қара сәзбен жазылған бәлігіндегі аталынған тақырыптар тарихи деректерді жүйелі баяндаумен берілген. Қазақ халқының ежелгі түркі рутайпалары жүйесіндегі ең негізгі құрамды танытатыны барлық тарауларда да анық байқалады. Шежіреден байқалатын ең басты ерекшелік **–** Шәкәрім өзі сөз етіп отырған мәліметтерді тек әзіне ғана арнамайды, әрбір деректерді қай еңбектен оқығанын қайдан алғанын үнемі баяндап отырады. Шежірелік дерек тәңірегінде әртүрлі тарихшылардың пікірлерін салыстыра кәрсетеді.

Шежіре еңбегінің ең басты құндылығы **–** әткен замандағы түрлі жазбалар мен кітаптардың мәліметтерін салыстыра топтап-жинап, әден талдап барып ұсынуында. Шәкәрім кітаптардың кәбін түпнұсқа күйінде оқып танысқан. Шәкәрімнің Меккеге бару сапары да таза діншілдік ниеттен, тек қана қажы атану ойынан тумаған. Оның бұл сапарында әзге де мақсатының болғандығы анық. Ол жөнінде ақынның әзі былай деген: *«Меккеге бара жатқан сапарымда Стамбулда 13 күн, бері келе жатқанда тағы 13 күн болып тарихты ақтардым, керек кітаптарды почтамен үйге жіберіп отырдым. Меккенің де, Мединенің да тарихтарын ақтардым, жол қатынасы жайсыз болып Мысырға (Египетке) баруға рұқсат ала алмадым. Сол сапарда Шығыс, Батыс ғалымдарымен сәйлесіп пікірлестім, ерте кезеңде шыққан ғалымдар шығармаларын жаздырып алдым».* Ақынның: Жасымнан жетік білдім түрік тілін, Сол тілге аударылған барлық білім. Ерінбей еңбек еттім, еңбек жанды, Жарқырап қараңғыдан туып күнім.

Оятқан мені ерте – Шығыс жыры,

Айнадай айқын болды әлем сыры - деп жырлауы сондықтан, қандай еңбекке болса да зерделей үңіліп, оның дәнін алып, кәпшілікке мәлімдей білу оның қаламгерлік болмысына тән.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» қазақ халқының тарихи және әдеби мұрасы. Қазақ халқының түп-тамырын, шыққан тегін кәрсететін асыл мұра екндігі даусыз.

Әдебиеттер:

1. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Роман, қара сөздер, мақалалар, аудармалар. II том. - Алматы:
Жібек жолы, 2007.- 624 б.
2. Бәкейхан Ә. «Ерекше сөз» // «Қазақ» газеті, №12, 28 сәуір.

3. Аймауытұлы Ж. «Шәкәрім ақсақалға» // «Қазақ» газеті, 1916. 9 ақпан. № 168.

4. Байтұрсынов А. Ақ жол: Әлеңдер мен тезистер, публистикалық мақалалар және әдеби зерттеулер (Құрастырушы Нұрғалиев Р.). - Алматы: Жалын, 1991. - 464 б.

5. Мұхаметханов Қ. Шәкәрім (әмірі мен творчествосы жайында) // Қазақ әдебиеті, 1988. 15 сәуір.